

Het verlies van de seksuele onschuld

In memoriam Norbert Elias

1 Het schuldige verlangen

Van onschuld gaat een grote seksuele bekoring uit. Onschuld staat voor maagdelijkheid, reinheid, natuurlijkheid, voor jeugd zowel als naïeviteit. Behalve een seksueel verlangen roept onschuld tegelijk ook schroom op, omdat bevrediging van het verlangen de onschuld vermoordt. De seksuele onschuld en het dreigende verlies daarvan is een klassiek thema in alle erotische en religieus-mythologische literatuur en de seksuele initiatie symboliseert altijd het einde van de jeugd en van de onschuld. De rite-de-passage die het meisje van haar maagdelijkheid berooft en van de jongen een man maakt, is een bezoedeling en bevrijding tegelijk.

Naar hun aard worden de seksuele daad en de seksuele lust in de meeste culturen als onrein beschouwd. De onreinheid kan wel opgeheven worden, bijvoorbeeld door het huwelijk, maar de oorspronkelijke staat van reinheid kan niet meer hersteld worden. De onschuld van het onaangeraakt zijn is definitief verdwenen. Daarvoor in de plaats komt als bevrijding de bewustwording van het eigen seksuele gevoel, de kennismaking met lust en passie, het verlangen naar de herhaling daarvan en de ontwikkeling van een daarbij passend gedragsrepertoire.

Toch bestaat er ook een onschuldige seksualiteit. Zoals seksuele onschuld de seksuele bekoorlijkheid representeert, die zich niet van zichzelf bewust is, zo staat onschuldige seksualiteit voor het seksuele gedrag dat door de betrokkenen niet als zodanig herkend en benoemd wordt. Dat is de idyllische seksualiteit zonder schuld en schaamte. Net als de seksuele onschuld hoort de onschuldige seksualiteit tot de favoriete fantasieën, maar waar de seksuele onschuld vooral een antropologische categorie vertegenwoordigt, is de onschuldige seksualiteit het object geworden van een antropologische queeste naar verre oorden en vervlogen tijden (Duerr 1988).

Seksuele onschuld en onschuldige seksualiteit kunnen beide geësceneerd worden. Soms, als bij het herstel van het maagdenvlies, duidelijk met het oogmerk van bedrog, soms ook als onderdeel van een spel van verleiding en verlangen. Van echte onschuld in de zin van niet-seksueel-bewust-zijn is dan geen sprake. Dat is wel het geval wanneer de seksuele onschuld het karakter krijgt van een sociale institutie, zoals in de Westerse samenlevingen in de loop van het civilisatieproces gebeurd is. Seksuele onschuld institutionaliseren, dat wil zeggen duurzaam maken, is alleen mogelijk door de seksualiteit in gedrag, woord en beeld uit het alledaagse leven te verbannen. Dit zichzelf versterkend proces van onbespreekbaar en onzichtbaar worden van de seksualiteit heeft ertoe geleid, dat kinderen pas relatief laat - of als kind zelfs helemaal niet - een besef ontwikkelden van de betekenis van het geslachtsverschil. Jonge mensen werden zich mede daardoor relatief laat van hun eigen seksualiteit bewust en gingen pas nog later daarnaar handelen.

De ontwikkeling van een taboe op de seksualiteit heeft er voor volwassenen toe geleid, dat het seksuele gedragsrepertoire in de meeste gevallen uitermate beperkt bleef en de lustbeleving weinig variaties kende. In de schaduw van het taboe kon echter tegelijkertijd, zeker bij jonge mensen, een naar zijn aard als seksueel te benoemen praktijk ontstaan die toch niet als zodanig werd beleefd, waaraan althans ten aanzien van de eigen identiteit niet de consequenties werden verbonden die er nu uit zouden voortvloeien. Het meest evidente voorbeeld daarvan is homoseksueel gedrag zonder de benoeming of zelfs maar de beleving van de eigen persoon of dit gedrag als homoseksueel, eenvoudigweg omdat men het betreffende begrip en de bijbehorende connotaties niet kende. Onschuldige seksualiteit als uitvloeisel van een door het seksuele taboe in stand gehouden seksuele onschuld, een paradoxale meer dan een paradijselijke situatie, omdat het seksuele taboe zich toch ook in die gevallen steeds duidelijker deed gevoelen in het taboeïseren van bijna iedere aanraking, van het eigen lichaam zowel als dat van de ander.

In het onderzoek naar het civilisatieproces is veel aandacht gegeven aan het toenemen van de sociale en persoonlijke gevoeligheid voor lichamelijke en gevoelsmatige uitingen. Weinig aandacht is gegeven aan het als gevolg van de gevoeligheid en de daaruit volgende taboeïsering van vertoon van lichamelijke functies of driftmatige uitingen ontstaan van vitale gebieden van onwetendheid. Zo

heeft het taboe op de seksualiteit een 'sociaal-normatieve' onwetendheid ten aanzien van seksualiteit doen ontstaan, die bij iedere volgende generatie steeds meer het karakter van een 'natuurlijke' onwetendheid kreeg en tenslotte een opvallend verlengde seksuele onschuld deed ontstaan (Kruithof 1975). Omdat seksualiteit zich in enigerlei vorm en mate toch in ieder leven onvermijdelijk manifesteert, verandert in ieder leven de natuurlijke onwetendheid weer in een sociaal-normatieve onwetendheid, die maar beperkt opgeheven kan worden. In een samenleving waarin seksualiteit een 'infracultureel genre' (Van Ussel 1968) is geworden, is de seksualiteit alleen nog 'ondergronds' aanwezig. Dat laat ruimte voor een seksuele subcultuur, voor de vertrouwelijke uitwisseling van seksuele geheimen tussen gelijken en voor de ontwikkeling van seksuele ideosyncrasieën, maar niet voor een vanzelfsprekende socialisatie tot seksueel wezen. Men werd onontkoombaar toch een seksueel wezen, maar wilde het eigenlijk niet zijn, in ieder geval niet openlijk. Zelfs als men er als volwassene weinig moeite mee had volop van de mogelijkheden van de seksualiteit te genieten, bleef dit genot een gekoesterd geheim (Gay 1984, 1986). De gezochte intimiteit van de seksuele daad vond zijn weerspiegeling in de gedwongen intimiteit van het seksuele gesprek.

2 De onschuld van de seksualiteit

De geschiedenis van de seksuele hervorming is al een eeuw oud (Nabrink 1981; Röling 1987), maar de invloed van nieuwe opvattingen over een 'gezond' geslachtsleven bleef heel lang beperkt tot een zeer kleine kring en ook daar werd er vooral over geschreven en gesproken, liefst in nogal academische en dus bedekte termen. Over seksualiteit werd zelden in persoonlijke termen gesproken, laat staan dat er iets van te zien was. Wilhelm Reich, een van de eersten die seks, zelfs letterlijk, materialiseerde, in feite echter vooral naar het leven van alledag bracht, heeft dit nog in de jaren vijftig met een veroordeling en gevangenisstraf moeten bekopen.

Openheid over de seksualiteit en openbaarheid van seksualiteit ontstond pas, toen de seksuele revolutie van de jaren zestig de seksualiteit zelf onschuldig verklaarde. Daarmee verviel de noodzaak van het behoud van de seksuele onschuld of, beter gezegd, de seksuele schuld verdween in de onschuldige seksualiteit. De seksuele

revolutie maakte de seksualiteit niet alleen bespreekbaar en zichtbaar, maar ook beschikbaar. Juist het niet beschikbaar maken en hebben van seksualiteit, zo was de redenering, roept een schuldige seksualiteit op, omdat de onderdrukking van de seksualiteit verwringend werkt en de seksualiteit tot het perverse uitdrukkingsmiddel van frustraties maakt. Vanuit zichzelf is de seksualiteit een positieve kracht, lustgevend en relatieversterkend.

De seksuele revolutie is in die zin te beschouwen als een fase in het proces van emancipatie van de seksualiteit, van een toenemende mate van erkenning van een psychologisch belangrijke als ook een sociaal positief te waarderen kracht, die zich als cultureel genre bij uitstek manifesteert in het romantische liefdesideaal. Norm en ideaal tegelijk is daarin de exclusieve relatie, ook seksueel, met één partner, met wie men zich door liefde in de zin van gepassioneerde betrokkenheid verbonden voelt (Luhmann 1982). De seksuele revolutie heeft op zichzelf die verbinding niet beoogd, maar wel maatschappelijk respectabel gemaakt, los van huwelijk en voortplanting. Het romantische liefdesideaal is naar zijn aard monogaam, maar sluit in principe de overgang naar een andere partner niet uit. De huidige seksuele relatie- en liefdespraktijk wordt dan ook gekenmerkt door het principe van de seriële monogamie: er is maar één seksuele en liefdespartner, maar die partner is niet noodzakelijkerwijs - meestal niet zelfs - de enige in het hele leven. Partners kunnen elkaar opvolgen en in de fase van de late adolescentie wordt dat zelfs wenselijk gevonden als voorbereiding op de definitieve keuze.

Was voor de seksuele revolutie het huwelijk het begin van de seksuele vervulling van het romantische liefdesideaal, nu is het vooral de formalisering van het einde van de 'serie' en meestal zelfs het begin van de omzetting van een al bestaand gezamenlijk huishouden tot een gezin. De vluchtigheid van de romantische liefde, de gevaarlijke onbestendigheid ook, wordt in het huwelijk gebonden 'tot de dood ons scheidt'.

Algemeen wordt ervan uitgegaan dat de seksuele revolutie het moment is geweest van de normatieve *ontkoppeling* van seks, liefde, huwelijk en voortplanting. Juister is het echter te zeggen dat de *absolute koppeling* van deze elementen door de seksuele revolutie is opgeheven. Elk element op zich heeft wel een autonoom karakter gekregen, maar bepalend voor de regulering van het moderne seksuele leven is juist de koppeling van seks en liefde enerzijds en van huwelijk en voortplanting anderzijds. Liefde is een voldoende voor-

waarde voor seks en (de wens tot) voortplanting een voldoende voorwaarde voor het huwelijk, maar van een noodzakelijke voorwaarde is in normatieve zin alleen nog sprake in de verbinding tussen huwelijk en liefde. In de koppeling van beide basiscomponenten ontstaan spanningen dan ook vooral, als liefde en huwelijk niet meer met elkaar op één lijn staan. Dat is dan ook het belangrijkste en meest legitieme breekpunt geworden in de geformaliseerde persoonlijke relatie die het huwelijk is.

Het huwelijk kan zonder voortplanting, zonder seks zelfs, maar zonder liefde ontvalt er de basis aan. Voortplanting kan en mag zonder huwelijk, liefde of zelfs seks, al is zeker dat laatste in de praktijk (nog) eerder uitzondering dan regel. Liefde is in het kader van het romantische liefdesideaal zonder seks niet goed denkbaar, maar het kan heel goed zonder huwelijk of voortplanting. Seks kan en mag zonder huwelijk, voortplanting en zelfs liefde, al is de waardering voor seks zonder liefde en zeker voor seks zonder het gevoel lichame-lijk aangetrokken te worden door de ander, niet groot.

Een huwelijk wordt met voorbedachten rade aangegaan, maar seks, liefde en voortplanting lijken zich naar hun aard aan orde en rationaliteit te onttrekken. De 'spontane' seksualiteit, de liefde 'op het eerste gezicht' en de 'toevallige' voortplanting zijn hardnekkige beelden, al zijn ze langzamerhand wel erg archaisch geworden. Zoveel wordt immers aan het toeval niet overgelaten. Het maakbaarheidsdenken heeft eerst zijn intrede gedaan bij de voortplanting, aanvankelijk in de vorm van een vergaande beperking en fasering van geboorten, recent ook in de vorm van een snel voortschrijdende fertiliteitstechnologie, die de voortplanting in het uiterste geval helemaal losmaakt van seks, liefde en huwelijk.

Op het gebied van de seksualiteit heeft zich iets soortgelijks voorgedaan. Naast een ruim aanbod aan cursussen, therapieën en hulpmiddelen ter oplossing van seksuele problemen is er een hele bedrijfstak ontstaan die zich gespecialiseerd heeft in de verschaffing van lustverhogende of partnervervangende middelen en voorzieningen. Het is één van de eerste teleurstellingen van de idealistische seksuele hervormers geweest dat de behoefte hieraan na de seksuele revolutie niet afnam, zoals ook pornografie niet plaatsmaakte voor een esthetische erotica, maar alleen voor meer en hardere pornografie. De NVSH heeft rond 1970 nog een heftige partijstrijd gekend over de vraag of het postorderbedrijf van de vereniging zich wel met de verkoop van 'sexy' lingerie, vibrators en dildo's bezig mocht

houden. De markt won het ook toen al van het ideaal en zo is het gebleven.

Ook de liefde is aan de verzakelijking niet ontsnapt. Om de liefde duur en inhoud te geven, moet door beide partners aan de relatie 'gewerkt' worden, steeds vaker onder leiding of op advies van anderen. Verzakelijking van de liefde betekent overigens niet dat de emotionele investering minder is geworden, integendeel zelfs. Meer dan vroeger echter is 'goede' seks en 'goede' liefde een doel geworden dat niet spontaan gerealiseerd wordt, maar met veel inzet bereikt moet worden. Seks en liefde zijn geen gegevenheden meer, maar talenten waarmee gewerkt moet worden. Spontaniteit vraagt hier om een zo grote vrijheid in handelen en gedrag, dat deze alleen met veel oefening verworven kan worden.

3 Het verdwijnen van de onschuld

Revoluties eten hun eigen kinderen op en ook de seksuele revolutie is niet aan dit lot ontkomen. De toename van de zichtbaarheid, bespreekbaarheid en beschikbaarheid van de seksualiteit maakte onverwacht duidelijk dat seksualiteit niet per definitie onschuldig is en dat lustbeleving niet identiek is met 'gemeenschappelijke zelfontplooiing' van beide partners. Seksueel misbruik van kinderen, vrouwen en patiënten in de vorm van mishandeling, verkrachting en dwang, seksuele 'verslaving' in de vorm van een gedreven najagen van seksuele ervaringen, het bleek allemaal veel meer voor te komen dan ooit gedacht en wat het misbruik betreft ook ernstiger en blijvender gevolgen te hebben. Grotere seksuele openheid en meer aanvaarding van de seksualiteit leidde niet tot het verdwijnen, maar tot het zichtbaar worden van seksueel misbruik. De belofte van onschuldige seksualiteit heeft de seksuele revolutie niet kunnen inlossen.

Eerder was al gebleken dat bevrijding van de seksualiteit niet tot minder, maar juist tot meer seksuele problemen leidde, terwijl de grotere openheid over en openbaarheid van seksualiteit er bovendien voor had gezorgd dat de seksuele onschuld niet alleen gemiddeld vroeger werd opgeheven door een eerder begin met seksuele activiteiten, maar dat ook het seksuele bewustzijn zelf zich eerder ging aandienen. Gedrag van jongeren wordt door henzelf nu explicieter en vroeger in seksuele termen benoemd en ook ten aanzien van de eigen seksuele identiteit worden sneller en definitie-

ver uitspraken gedaan. Dat heeft mede tot gevolg dat bijvoorbeeld bij een tegelijkertijd grotere aanvaarding van homoseksualiteit, de scheidslijn tussen hetero- en homoseksualiteit toch steeds scherper en vroeger wordt getrokken. Het heeft ook tot gevolg gehad dat vriendschappen tussen zelfs nog heel jonge meisjes en jongens al in een seksueel referentiekader worden geïnterpreteerd ('vriend' en 'vriendin' zijn überhaupt sterk geseksualiseerde begrippen geworden, 'hij is mijn vriend' betekent nu iets heel anders dan 'hij is een vriend van mij!'), terwijl de grote aandacht voor het seksuele misbruik van kinderen een hinderlijke bewijslast heeft gelegd op de onschuld van iedere aanraking van een kind door een volwassene, zeker als het een man is.

Er is (bijna) geen seksuele onschuld en onschuldige seksualiteit meer overgebleven. Maar dat betekent niet dat alles wat met seksualiteit te maken heeft nu ook per definitie in een sfeer van schuld en schuldigheid is terechtgekomen. Of dat het geval is, hangt meer nog dan vroeger af van de relatie, de situatie en de intentie. De (relatieve) normalisering van seksualiteit als zodanig heeft ertoe geleid dat het 'abnormale' nieuws is geworden. In de hoogtijdagen van het seksuele taboe was het morele onderscheid tussen 'normaal' en 'abnormaal' wel scherp, maar het daglicht verdragen kon het één noch het ander. De seksuele revolutie maakte van seksualiteit als zodanig voor het eerst respectabel 'nieuws' en dat nieuws bestond in de mededeling dat seks 'gewoon', 'leuk' en 'lekker' was, een manier van spreken die de seksualiteit de kwaliteit van een onschuldig genot gaf. De seks die in dat kader als nieuws werd gepresenteerd, was ook 'gewoon', 'leuk' en 'lekker'.

Die seks is nu geen nieuws meer, maar omdat seks zelf nu gewoon nieuws kan zijn, is het niet vreemd dat de nieuwsgierigheid zich nu vooral richt op de bijzondere, afwijkende, problematische, strafbare of sensationele aspecten van de seksualiteit. Seks in het nieuws bepaalt zo mede de kijk op de seksualiteit als maatschappelijk verschijnsel, maar niet of slechts zeer ten dele de praktijk van de seksualiteit.

Begrippen als seksuele schuld en onschuld hebben in de praktijk inmiddels veel van hun betekenis verloren. Meer kennis en meer openheid over seksualiteit hebben van het oude mysterie niet veel meer overgelaten, maar het is de vraag of dat zo'n gemis is. Tegenover de 'oude' romantiek van de seksuele onschuld en de onschuldige seksualiteit stond toch altijd veel angst, onzekerheid en ellende bij de

direct betrokkenen zelf. Seksuele onschuld bestaat alleen in de reflectie van de ander of in de eigen herinnering.

Met het verdwijnen van de oude seksuele onschuld door een vroeger intredend seksueel bewustzijn is ook het belang van en de waardering voor 'maagdelijkheid', 'reinheid' en 'kuisheid' sterk gerespectueerd. Dat heeft direct te maken met het 'folgenlos' kunnen blijven van seksuele activiteit. De angst voor ongewenste zwangerschap is bijna verdwenen en tegelijkertijd is ook het ongehuwde moederschap onverwacht meer een keuze dan een lot geworden. Toch is het verdwijnen van het gevaar ongewenst zwanger te worden niet de enige factor die de maagdelijkheid van zijn heiligheid heeft ontdaan. De erkenning van de vrouw als autonoom en seksueel wezen heeft daar zeker toe bijgedragen. De zorg over het behoud van de maagdelijkheid is van een andere orde dan de zorg voor het vermijden van slechte en krenkende seksuele ervaringen. De maagdelijkheid wordt bewaakt door en voor anderen, de integriteit van het lichaam en de eigen persoon vraagt om het respect van anderen. Een seksueel object wordt pas een seksueel subject, zodra het seksuele verlangen naar het object door gevoelens van respect voor het subject beteugeld wordt.

4 De seksuele revolutie

Wanneer begint een revolutie? Die vraag wordt eigenlijk pas interessant, wanneer het moment van de daad, die als revolutie bekend wordt, al is gepasseerd. Vanaf dat moment wordt de geschiedenis nieuw geordend als een ontwikkeling die min of meer logisch tot de bijzondere daad leidde. Waar het begrip revolutie overdrachtelijk gebruikt wordt, zoals in het geval van de seksuele revolutie, is er meestal niet één moment, daad of gebeurtenis aan te wijzen, maar is het vaak een hele reeks van momenten, die elk als indicator kunnen dienen voor een snel verlopend proces van verandering in denken en doen in een samenleving.

De seksuele revolutie komt tot uitdrukking in een reeks uitspraken en gebeurtenissen, die onmiskenbaar seksueel van karakter of inhoud waren en bovendien expliciet bedoeld om de traditionele grenzen van het seksuele taboe te doorbreken. Al vanaf het begin van de jaren zestig waren er seksuele 'relletjes' geweest (bij het verschijnen van *Ik, Jan Cremer* bijvoorbeeld), maar ook seksuele concessies

van gevestigde instituties en gezaghebbende personen. Vanaf 1966 neemt de frequentie snel toe en wie eerst nog concessies konden doen, moesten nu alle zeilen bijzetten om de ontwikkelingen bij te kunnen houden.

Voor de seksuele revolutie zijn in Nederland vele indicatoren aan te wijzen, maar de fraaiste daarvan is naar mijn mening toch de *Sextant*-rede uit 1967 van NVSH-voorzitter Mary Zeldenrust-Noordanus, omdat daarin voor en namens een grote maatschappelijke organisatie de seksuele revolutie als programma werd geformuleerd. Het directe doel was de afschaffing van de zedelijkheidswetgeving en de opheffing van een aparte seksuele moraal, maar het perspectief was veel ruimer.

In de *Sextant*-rede wordt gepleit voor de gelijkberechtiging van homoseksualiteit, de vrijheid van voorechtelijk geslachtsverkeer, de vrijheid van geboorteregeling en de aanvaarding van anticonceptie, de acceptatie van abortus provocatus als beslissing van de vrouw, de gelijkberechtiging van ongehuwde moeders, de evenwichtige beoordeling van buitenechtelijk geslachtsverkeer, de erkenning van prostitutie als beroep en de vrijgave van pornografie ('geen enkel bezwaar tegen geprikkelde zinnen').

Van seksualiteit als drift of emotie, laat staan als probleem of mysterie is in de *Sextant*-rede geen sprake meer. Er wordt niet meer gesproken over de verbinding van seksualiteit met liefde en met het huwelijk, seksualiteit is uitsluitend nog gedrag, handeling en ervaring, bevredigend of minder bevredigend. Problemen treden alleen als 'kortsluitingen' tussen mensen op, voorzover zij althans niet institutioneel verankerd zijn in moraal en wetgeving als blijvende stenen des aanstoets. Die moeten dan ook weg, want 'seksualiteit stelt geen andere eisen en behoeft geen andere rechtvaardiging' dan 'menselijk gedrag in het algemeen'. Seksualiteit is lustgedrag en lustgevoel, dieper gaat het niet, en alles wat seksualiteit moeilijk maakt, is ballast van een moralistisch en religieus verleden. Het seksuele probleem heeft een geschiedenis en zou zelf geschiedenis moeten worden, zodat voor de seksualiteit alleen het heden, het moment van de seksuele ervaring, overblijft. Het standpunt van Mary Zeldenrust en de NVSH was volstrekt ahistorisch en utilitaristisch: het grootste genot voor het grootste aantal.

Terugkijkend op de *Sextant*-rede is het niet moeilijk vast te stellen dat een groot deel, zo niet alles, van het concrete program van actie reeds lang werkelijkheid is geworden (wat iets anders is dan te zeggen

dat het door toedoen van specifieke actoren als de NVSH gereali-seerd is). Wat de NVSH voor de toekomst wilde, is de praktijk van nu en veel ervan is ook zo vanzelfsprekend geworden, dat het nauwelijks meer als verandering, prestatie of verworvenheid beschouwd wordt. 'Wat als programma bedoeld was, is een voorspelling gebleken' schreef ik in 1978, en 'het bijzondere van de jaren zestig is niet dat alles toen anders werd, maar dat al het andere toen zichtbaar werd'.

In de loop van de jaren zestig werd 'de Chinese muur van het fatsoenlijke zwijgen' over de seksualiteit doorbroken. De rede van Mary Zeldenrust is daar symbool en articulatiepunt van, net als de bekentenisliteratuur van Van het Reve, de voorlichtingsfilms van Oswald Kolle, seksbladen als *Gandalf*, *Chick* en *Candy*, de 'Variaties' fotoboeken (de eerste nog met modellen die het gezicht van de camera afwenden), het naakte televisie-optreden van Phil Bloom en het in opdracht van *Margriet* uitgevoerde onderzoek 'Sex in Nederland' (Noordhoff 1969). Suggestie maakte plaats voor discussie en discussie voor demonstratie. Het seksueel expliciete zowel als het publieke karakter van deze gebeurtenissen, die stuk voor stuk 'media-events' waren, maakte per definitie en plotseling een eind aan het bestaan van seksualiteit als een 'infracultureel genre': in ieder leven voelbaar, maar onzichtbaar, onbespreekbaar en dus ook ononderzoekbaar. Onbespreekbaarheid en sprakeloosheid kenmerkt het echte taboe meer nog dan het verbod zelf. Toen het zwijgen eenmaal verbroken was, werd duidelijk hoeveel er onzichtbaar al veranderd was en hoe groot de afstand tussen de letter van moraal en wet enerzijds en de praktijk van de seksuele beleving en de seksuele opvattingen anderzijds was geworden.

5 De emancipatie van de seksualiteit

Al in de jaren voor de seksuele revolutie hadden zich in houding en gedrag op het gebied van de seksualiteit grote veranderingen voorgedaan, zij het nog zeer ongelijkmatig over de verschillende bevolkingsgroepen verspreid en ook opvallend discreet. Gedurende de hele twintigste eeuw heeft de ontwikkeling, die gericht was op een toenemende maatschappelijke controle op seksualiteit en seksuele risico's, ook een parallelle ontwikkeling gekend, waarin juist de emancipatie van de seksualiteit, de herwaardering van de seksualiteit, doel was. Pas in de jaren zestig zou deze ontwikkeling de overhand krijgen,

maar ook nu nog is de restrictieve seksuele moraal niet uitgestorven: evangelische en fundamentalistische christenen, traditionele katholieken, islamieten en hindoes hebben een heel andere opvatting dan de meerderheid van de samenleving. In dat opzicht zijn zij nu even exotisch en marginaal geworden als vroeger de aanhangers van een meer vrije seksualiteit.

De *erkenning* van seksualiteit als waarde op zich - los van de voortplanting dus - binnen het huwelijk is al aan het begin van deze eeuw bepleit door een vooral socialistische elite van artsen en kunstenaars. Het zijn deze artsen geweest die zich ook gingen inzetten voor het consultatiebureauwerk van de Nieuw Malthusiaansche Bond en later de NVSH. De grensverlegging in de openlijkheid van de presentatie van seksualiteit is meer een zaak van kunstenaars geweest. De geschiedenis van het met vaak veel publiek debat en juridisch ingrijpen gepaard gaande explicieter worden van de uitdrukking van het seksuele in woord en beeld, op het toneel en in de muziek, is voor Nederland nog niet geschreven.

De *emancipatie* van de seksualiteit heeft in Nederland in de jaren vijftig en zestig onverwacht toch ook opvallend veel te danken gehad aan de bezorgdheid van enkele vooraanstaande katholieke en protestantse artsen en zielzorgers over de seksuele ellende in hun eigen kring. In protestantse kring ijverden de arts P.J.F.Dupuis en zijn in 1957 opgerichte Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming voor een gematigde versie van wat de NVSH voorstond (Top 1988). In katholieke kring wilden de psychiater dr.C.J.B.J.Trimbos en Mgr.Bekkers, de bisschop van Den Bosch, zich medisch noch pastoraal met de traditionele antwoorden tevreden stellen. Zo gaven zij in eigen kring - en via de televisie! - de aanzet tot een psychologisering van seksuele problematiek of zoals dat toen nog heette, van 'huwelijks- en geslachtsleven'. Voorzichtige pleidooien voor meer aanvaarding van 'homofielen' pasten eveneens in dit beeld (Tielman 1982), waarin de zorg over de kwaliteit van de relatie uitdrukking werd van een hogere christelijke norm dan de aanvaarding van een officiële christelijke of kerkelijke moraal waarin voor een liberale en tolerante houding eerder minder dan meer ruimte leek te komen. Het pad was dus al in belangrijke mate geëffend en verbreed, toen de 'echte' seksuele hervormers - binnen en buiten de NVSH - naar voren traden.

De NVSH groeide tussen 1950 en eind jaren zestig met zo'n tienduizend leden per jaar (tot uiteindelijk meer dan tweehonderddui-

zend leden), maar in de jaren na 1969 ging de vereniging al snel aan interne twisten en een teruglopend ledental ten onder. Een volledig gebrek aan perspectief op een taak voor de vereniging na de 'hervorming' van de seksualiteit was daar debet aan, naast het feit dat voor de overgrote meerderheid van de leden de NVSH vooral belangrijk was geweest als leverancier van voorbehoedsmiddelen (condooms en pessaria). Door de komst van de pil, de verzelfstandiging van de consultatiebureaus (in de Rutgersstichting) en vooral de afschaffing van art.450ter WvS, en daarna van het verbod op de openbare verkoop van anticonceptiva, verloor het NVSH-lidmaatschap na 1970 snel die betekenis.

De ironie van het lot wil, dat juist art. 450ter de NVSH aan de inkomsten heeft geholpen, die het de vereniging mogelijk maakten een professioneel gemaakt maandblad (eerst *Verstandig Ouderschap*, later *Sextant*) uit te geven, een eigen uitgeverij op de been te houden en enkele jaren lang ook radio- en televisieuitzendingen te verzorgen. De NVSH liep in haar standpunten over seksualiteit zeker enkele stappen voor de overgrote meerderheid van de leden uit, maar juist door hun grote aantal kon de NVSH namens de leden met veel maatschappelijke invloed en gezag de seksuele hervorming tot haar programma maken. De NVSH was in de jaren van de seksuele revolutie juist als gevolg van de maatschappelijke onderdrukking van de seksualiteit veel groter, rijker en invloedrijker dan ze alleen op grond van haar ideeën ooit geweest zou kunnen zijn.

De komst van de pil begin jaren zestig bevrijdde de anticonceptie van de geur van de rubberwaren en de spanning van het temperaturren. In zeer korte tijd werd geboorteregeling, eerst via de pil, later ook via het spiraaltje (IUD) en abortus en sterilisatie, een onderdeel van de normale huisartsenpraktijk. Zelden is een nieuw middel op een zo gevoelig gebied door huisartsen en patiënten tegelijk zo snel en zo algemeen aanvaard. Nog altijd staat Nederland wat betreft de aanvaarding en het gebruik van hormonale anticonceptie in de wereld op eenzame hoogte. De pil was de ideale katalysator van de seksuele revolutie: het was een middel dat zelf niets met seksualiteit te maken had en daar ook niet aan herinnerde, tegelijkertijd leverde het een bijna perfecte bescherming tegen ongewenste zwangerschap en hinderde het de beleving van de seksualiteit op geen enkele wijze.

De rest was een kwestie van heel weinig tijd: toen seksualiteit eenmaal onderwerp van gesprek en openbaar debat kon zijn, kregen de nieuwe opvattingen en praktijken ook snel een normatieve kracht

voor bijna de hele bevolking. Het 'nieuwe' gedrag werd het algemene gedrag, de nieuwe norm de algemene norm. Geboorteregeling werd een belang van de vrouw, van het huwelijk en het gezin, maar ook van de samenleving. Ongewenste zwangerschap was niet langer meer een schande, maar een te vermijden 'ongelukje' en in ieder geval een slechte reden om een huwelijk aan te gaan. Voorechtelijke seksualiteit werd van een gevaar voor het latere huwelijksgeluk juist de voorwaarde ervoor. Zelfbevrediging veranderde van een ziekte in een onschuldige en zelfs gezonde gewoonte: geen zelfbevrediging werd nu het probleem. Homoseksualiteit werd eveneens niet langer gezien als een ziekte, maar als een reële en redelijke mogelijkheid het seksuele leven vorm te geven.

Bijzonder zijn deze vanzelfsprekendheden van nu alleen in zoverre, dat ze in Nederland sneller, algemener en consequenter ingang gevonden lijken te hebben dan elders. Wat de reden daarvan is, is moeilijk te achterhalen. Een rol zal zeker gespeeld hebben, dat juist in Nederland - anders dan in andere landen - de seksuele revolutie in niet onbelangrijke mate mede werd gedragen door grote organisaties (de NVSH had overal in het land actieve plaatselijke afdelingen) en door een deel van de massamedia. Er was een organisatiegrondslag voor de seksuele revolutie, net zo als de ontzuiling pas werkelijk op gang kwam toen de verzuilde organisaties en media zelf gingen ontzuilen. De seksuele revolutie was in Nederland zeker geen zaak van opstandige studenten of linkse splintergroepen alleen, integendeel, er was juist sprake van een breed maatschappelijk draagvlak. De bovenlaag daarvan (artsen, journalisten, wetenschappers, kunstenaars) steunde en legitimeerde het veranderingsproces. De rol van sociologen, die zowel de relativiteit van de overgeleverde seksuele opvattingen als het verschil tussen seksuele houding en seksueel gedrag lieten zien, en psychologen, die de positieve waarde van seksualiteit voor het individu benadrukten, is in de Nederlandse seksuele revolutie in het bijzonder opvallend geweest. Minder dan in de Bondsrepubliek en Frankrijk raakte de seksuele revolutie in Nederland in politiek vaarwater.

De opiniepeilingen laten op het gebied van de seksualiteit een soort waterscheiding zien tussen 1965 en 1970. Voorzover het al een bespreekbaar onderwerp was, weerspiegelde de mening van de bevolking in 1965 nog vrijwel volledig de traditionele moraal, in 1970 was daar bijna niets meer van over. Het interessante is dat het beeld sinds 1970 niet meer essentieel veranderd is: wat toen zichtbaar werd,

heeft zich sindsdien alleen nog versterkt of is steeds weer opnieuw bevestigd.

Dat wil niet zeggen dat de Nederlander de *Sextant*-rede volledig heeft gevolgd. De erkenning van seksualiteit als een waarde op zich heeft noch in opvatting, nog in gedrag geleid tot een algemene loskoppeling van seks en liefde. De experimenten met 'vrije' seksualiteit uit de jaren zestig en zeventig zijn geen succes gebleken. Liefde leidt tot seksualiteit en tot exclusiviteit in de seksuele partnerkeuze. Promiscuïteit is uitzondering gebleven, al heeft zich voor de 'vrije' seksualiteit naast de traditionele prostitutie wel een heel (semi)commercieel circuit kunnen ontwikkelen (seksclubs, sauna's, maar ook 06-telefoonlijnen). De (mannelijke) vraag is hier steeds groter dan het (vrouwelijke) aanbod en dat heeft geleid tot een commerciële organisatie van het aanbod. Alleen van mannelijke homoseksuelen kan gezegd worden dat voor een vrij grote groep van hen maximalisering van de lust ook met een maximalisering van het aantal partners gepaard is gegaan. Het commerciële aspect beperkt zich hier bijna geheel tot het aanbieden van plaatsen, waar vraag en aanbod elkaar vrij en vrijwillig kunnen ontmoeten. Homoprostitutie is een marginaal verschijnsel gebleven.

6 De seksualiteit na de revolutie

De seksuele revolutie was een culturele revolutie en zo werd hij destijds ook beleefd. In zeer korte tijd bleken onneembaar geachte normatieve bolwerken veroverd te kunnen worden en traditionele gedrags- en omgangspatronen iedere betekenis te kunnen verliezen. 'De nieuwe volwassenen', zoals Goudsblom (1959) de jongeren eind jaren vijftig nog kon noemen, wilden plotseling niet meer volwassen zijn in de traditionele zin van het woord en zeker de jonge volwassenen van het midden van de jaren zestig hebben toen een acuut besef gehad van een breuk in de culturele continuïteit van hun bestaan. Van nostalgie of rouw is overigens geen sprake geweest, de breuk werd als een bevrijding ervaren. Het is niet toevallig dat de protestmarsen, de massale vlucht en de val van de Berlijnse muur in 1989 in de DDR in alle opzichten zo herinneren aan de studentenopstanden, de generatieconflicten en de massabijsenkomsten van 1968. Toen de externe militaire steun eenmaal was weggefallen bleek de DDR, de staat als de tegenstander en onderdrukker, een kolos op lemen

voeten. Ruim twintig jaar geleden ging het vooral om maatschappelijke instituties, die intrinsiek hun betekenis hadden verloren en inhoudelijk geen verweer meer hadden tegen de drang naar meer vrijheid in de inrichting van het eigen individuele bestaan.

De *Sextant*-rede was destijds revolutionair, omdat het niet meer om de vervolmaking van het huwelijk of de beheersing van de gezinsgrootte ging, maar uitsluitend nog om de seksualiteit zelf. De ontwikkeling is uiteindelijk minder in de richting van een 'lustgebonden' dan van een 'relatiegebonden' seksualiteit gegaan. Daarin komt tot uitdrukking dat seksualiteit dieper reikt dan alleen de oppervlakte van het momentane seksuele gedrag en de directe seksuele ervaring. Seksualiteit is meer het medium van de liefde gebleken dan zijn eigen boodschap geworden.

Wat in het programma van actie van de *Sextant*-rede nu niet alleen opvalt, maar ook naïef aandoet, is de grote aandacht voor de bevrijding van de seksualiteit en de geringe aandacht voor de bevrijde of vrije seksualiteit ('anderen niet schaden' leek nog de enige beperking te zijn). Dat is typisch voor alle verzets- en bevrijdingsbewegingen: in eerste instantie gaat het om de bevrijding van ontvreemd of vervreemd erfgoed uit de handen van een externe vijand, een vreemde mogendheid of een kolonisor. In het geval van de seksualiteit waren dat de 'zedemeesters': de staat en haar wetgeving, de christelijke kerken en hun antiseksuele moraal. 'De Staat als Zedemeester' was als uitwerking van de *Sextant*-rede (uitgesproken aan het slot van een studiecongres waarin de NVSH het 'Verstandig Ouderschap' inruilde voor de 'echte' seksuele hervorming) dan ook het thema van het volgende NVSH-studiecongres in 1969. Het zou ook het laatste studiecongres zijn.

De bevrijde en vrije seksualiteit werd in de strijd tegen de zedemeesters als ongevaarlijk voorgesteld. Gevaarlijk was juist de onderdrukking van de seksualiteit. Wie de kern onderdrukt, duwt de marge naar boven: frustratie van het seksuele verlangen leidt tot agressie en 'perversie', tot eigen ongeluk en andermans schade. Als de seksualiteit zijn vrijheid heeft herwonnen, zal blijken dat de seksualiteit 'onschuldig' is, een spel van lust en genot, gezond voor het individu, voor het paar en voor de samenleving. Niets moet, maar alles moet mogen.

Toen de roes van het feest der bevrijding echter eenmaal voorbij was, werd duidelijk dat de vrije seksualiteit vroeg om een 'vormgevingsmoraal', maar ook dat de bevrijde seksualiteit volstrekt niet

zo idyllisch en probleemloos was als in het verzet tegen de kolonisator geleden had. Interne tegenstellingen en machtsongelijkheden traden nu aan het licht.

In de eerste plaats en al in de jaren zestig bleek de bevrijde seksualiteit vooral een bevrijde *mannelijke* seksualiteit te zijn. In de *Sextant*-rede en in de seksuele bevrijdingsideologie was er nog geen enkel besef geweest van de fundamentele betekenis van het verschil in seksuele positie tussen mannen en vrouwen. Het geslachtsverschil werd impliciet gezien als het vanzelfsprekende principe van de dynamiek van de seksualiteit, voorzover er al niet sprake was van een neiging de betekenis van het verschil op te heffen in een seksualisering van het contact tussen mensen als zodanig. In de nog steeds bestaande gewoonte om seksuele voorkeur als een 'keuze' voor te stellen, klinkt nog iets door van de toen ondernomen pogingen tot praktische bisexualiteit. De vitale afkeer van het verkeerde geslacht stond hier echter in de meeste gevallen op weerbarstige wijze de lustbeleving in de weg.

Het geslachtsverschil als de organisatorische grondslag van een, weliswaar verhuuld, belangenconflict tussen de seksen, zou zijn uitdrukking gaan vinden in een bevrijdingsstreven, dat als de tweede feministische golf het beeld van de jaren zeventig zou gaan bepalen. Voor de seksuele hervormers was het geslachtsverschil volstrekt onproblematisch als bron van lust, de feministen na hen konden deze lust niet anders meer zien dan als uitdrukking van onderdrukking op basis van het geslachtsverschil zelf. Het verdwijnen van de seksuele onderdrukking van mannen en vrouwen door de zedenmeesters maakte de onderdrukking van vrouwen door mannen pas goed zichtbaar.

Er is in het feminisme een fase geweest en er is nog steeds wel een stroming, waarin man en vrouw als seksueel niet bij elkaar passend worden beschouwd. Seksueel zouden vrouwen elkaar beter 'begrijpen' en dus ook beter bij elkaar passen (geheel los daarvan, maar niet zonder betekenis voor de discussie, toonden Masters en Johnson [1980] in dezelfde tijd klinisch aan dat homoseksuele paren beter vrijden dan heteroseksuele paren). Spelbreker is ook hier weer het seksuele verlangen geweest, dat zich nu eenmaal zowel bij mannen als bij vrouwen in de beste tradities van een dictatoriale stembusoverwinning in overgrote meerderheid op een partner van het andere geslacht richt. Van kiezen is geen sprake.

De ontwikkeling is dan ook niet in de richting van een algemene

homoseksualisering gegaan, maar van een grotere seksuele autonomie van vrouwen en een opvallend toenemende bereidheid van mannen rekening te houden met de seksuele wensen van de vrouwelijke partner. De slechte seksuele afstemming van mannen op vrouwen, die Frenken (1976) nog algemeen aantrof, is bij jongere generaties al zeldzamer geworden, al heerst er ook bij hen nog altijd veel seksuele treurigheid (Vennix 1989).

De bevrijding van de lustgebonden seksualiteit is een 'mannen'-zaak geweest, de bevrijding van de relatiegebonden seksualiteit een 'vrouwen'-zaak. De ironie van de geschiedenis relativeert deze uitspraak meteen, omdat de 'mannen'-zaak nu juist het best door een vrouw verwoord is (Mary Zeldenrust) en de 'vrouwen'-zaak voor het eerst door een man: Jos van Ussel in zijn *Afscheid van de seksualiteit* (1970), later nog uitgewerkt in *Intimiteit* (1975).

7 Seksualiteit, moeilijk en wild

In de jaren zeventig drong het besef steeds meer door, dat de beleving van de vrije seksualiteit zijn eigen moeilijkheden met zich mee brengt. In de traditionele seksuele beheersings- en onthoudingsmoraal is er wel een grote preoccupatie met seksualiteit, maar de aandacht richt zich veel minder op het regelen van het seksuele gedrag dan op de onderdrukking van de seksualiteit zelf. Een repressieve moraal kan met weinige, maar harde regels toe, een permissieve moraal - de huidige seksuele moraal dus - wordt direct geconfronteerd met ingewikkelde vormgevings-, belevings- en onderhandelingsvraagstukken. Het is als met eten: hongeren is moeilijk vol te houden, maar eenvoudig te doen, terwijl het stillen van honger op zich een bevredigende bezigheid is, maar aanzienlijk veel meer regelgeleid werk met zich meebrengt. De bevrijde seksualiteit leidt niet tot een vrije, probleemloze seksualiteit, maar tot de noodzaak van ordening en inrichting van een nieuwe polder van beschaving.

Seks is *moeilijk* geworden. Het is dan ook niet vreemd, dat de seksuologische hulpverlening pas na de bevrijding van de seksualiteit echt tot ontwikkeling is gekomen. Seksuologische hulpverlening is geen tijdelijk verschijnsel om de getraumatiseerde slachtoffers van de seksuele onderdrukking over de brug te helpen, maar inherent aan de vrije seksualiteit zelf. Seksuologie is de discipline van het seksuele getob en het wanhopige verlangen naar goede seksualiteit

en een bevredigende seksuele identiteit. Seksuologen zijn de zedenmeesters van onze dagen geworden.

Behalve moeilijk is seksualiteit, zoals vooral in de jaren tachtig weer meer onderkend wordt, van nature ook *'wild'*, dat wil zeggen, een zich in het leven van ieder individu opdringende kracht, die zich weinig gelegen laat liggen aan maatschappelijke conventies of de autonomie van een ander. In de taboesfeer van de seksualiteit overheerste de angst voor de wildheid van de seksualiteit, in de periode van de seksuele revolutie verdween niet alleen de angst voor, maar ook het besef van de wildheid. Toch is de gedachte dat seks mag, *omdat* het van zichzelf uit mooi, fijn, goed, gezond is, niet meer dan het tot natuurlijke toestand verheffen van een impliciete ideologie, die zegt dat seks alleen mag, *voorzover* het mooi, fijn, goed en gezond is. Onder invloed van deze ideologie worden de agressieve, egoïstische, uitbuitende en manipulerende kanten van de seksualiteit genegeerd en ook niet meer herkend als behorend tot de seksualiteit. Seksualiteit kon door maatschappelijke invloeden verwrongen en *'lelijk'* worden, maar aan zichzelf overgelaten was de seksualiteit onschuldig en goed. In de laatste jaren is er echter weer een groeiend besef dat seksualiteit, om *'goed'* en *'gezond'* te kunnen zijn, juist niet aan zichzelf kan worden overgelaten, maar gedomesticeerd en geciviliseerd moet worden. Niet meer zoals vroeger door de seksualiteit een zo klein mogelijke plaats in het leven toe te kennen, maar door voor de seksualiteit een eigen repertoire aan gedragsvormen en relatiemodellen te ontwikkelen.

Het *'wilde'* karakter van de seksualiteit is een dreigend gevaar in een cultuur die seksualiteit vooral een plaats toekent in een sfeer van absolute wederzijdse toestemming en toeneiging. De eis van reciprociteit, die in de beleving van de seksualiteit in oorsprong toch eerder een hedonistische en egocentrische wens dan een morele houding is, is onderdeel van het proces van democratisering van de seksuele relatie geworden: de principiële gelijkheid en gelijkwaardigheid van partners, die in principe door niets anders dan wederzijdse wil en verlangen met elkaar verbonden zijn, en alleen zo lang beiden dat willen.

Waar partijen elkaar wederzijds moeten werven, binden en verlangen (*'liefhebben'*), wordt seksualiteit deel van een subtiel onderhandelingsproces, dat loopt langs de lijnen van aantrekkelijkheid. In dat proces zelf en in de seksuele uitkomst daarvan mag *'wildheid'* nooit meer zijn dan een tikkeltje te wild en dus net aantrekkelijk.

Beheersing valt niet langer meer samen met onderdrukking en onthouding, maar met wederzijdse afstemming, bij voorkeur binnen het kader van een op liefde afgestemde relatie. Maar juist omdat het daarbij mede gaat om de beheersing van een in principe 'wilde' kracht, is het proces uiterst kwetsbaar en raakt het zeer gemakkelijk verstoord. De grens tussen seks en geweld, lust en afkeer, bevrediging en kwetsing is diffuus.

8 Seksualiteit, schuldig en schadelijk

Van *schuldige* seksualiteit in de strikte zin van het woord (anders dus dan in de overdrachtelijke zin in de eerste paragrafen) is sprake, wanneer 'wilde' seksualiteit feitelijk samengaat met misbruik maken van positie, macht, kracht of invloed. Het toegeven aan de eigen seksuele wens zonder op de eis van reciprociteit te letten, betekent niet alleen op dat moment inbreuk maken op de integriteit van het lichaam van de ander, maar houdt ook een aanval in op diens persoonlijkheid (of persoonlijkheidsontwikkeling) en zelfgevoel.

De psychische schade van het seksuele misbruik kan zeer groot en blijvend zijn, dat is uit het vele onderzoek op dit gebied de laatste jaren onmiskenbaar gebleken (Draijer 1988). De morele afwijzing van het schenden van de integriteit van het lichaam van de ander is ook veel explicieter geworden dan vroeger het geval was. De dader mag dan ook naar de huidige opvattingen met recht schuld toegeschreven worden. De sterkte van de seksuele drift verontschuldigt de dader niet meer en vrouwen noch kinderen hoeven hun als beschikbaar uitgelegde aanwezigheid te interpreteren als het geven van aanleiding. De aanleiding is niet meer relevant, alleen nog het gedrag. Hoezeer de maatschappelijke gevoeligheid op dit punt is toegenomen, blijkt ook uit de recent ingevoerde grondwettelijke bescherming van de onaantastbaarheid van het lichaam.

Freud kon in zijn brieven aan zijn vriend Fliess nog bijna zonder blikken of blozen het vermoeden uiten dat zijn vader en andere mannelijke familieleden zich seksueel aan hun eigen kinderen zouden hebben vergrepen (Masson 1985). Zijn observatie is opvallend klinisch en emotioneel, zoals hij later in de analyse van Dora het seksuele misbruik door de volwassenen begrijpelijker lijkt te vinden dan Dora's afkeer daarvan. Zou Freud nu geleefd hebben, dan zou aan de klinische beoordeling van het trauma zeker een onverbloem-

de morele veroordeling van deze diepgaande aantasting van de integriteit van de persoonlijkheid vooraf gegaan zijn. Freud was niet erg geneigd tot morele oordelen, de macht- en nachtzijde van de seksualiteit was voor hem een vanzelfsprekendheid. Toen hij later zijn theorie over de 'verleiding' (!) van het kind herzag, omdat hij zich niet kon voorstellen dat incest en seksueel misbruik van kinderen zoveel voorkwam, verplaatste hij het drama naar de fantasie van het kind. Daarmee onderstreepte hij nog eens het 'wilde' karakter van de seksualiteit, ook en juist bij kinderen.

De huidige aandacht voor seksueel geweld en de grotere bereidheid tot vervolging en bestraffing van dit geweld, de erkenning ook van de mogelijkheid van verkrachting binnen het huwelijk, zijn geen gevolgen van een toenemende incidentie van geweld. Er zijn althans geen harde aanwijzingen dat dit zo is. Wat vooral verandert, is de houding van de slachtoffers tegenover dit geweld, evenals het gewicht dat de samenleving toekent aan het gebruik van geweld in de sfeer van persoonlijke en vertrouwelijke relaties. De slachtoffers accepteren geweld niet meer als deel van hun lot en wijzen de schaamte van het slachtoffer-zijn af: hun schaamte is nu de schande van de dader. In de samenleving is de gevoeligheid voor geweld tussen juist met elkaar bekende en vertrouwde personen zo groot geworden, dat de bescherming van de persoonlijke en lichamelijke integriteit van het individu de overhand heeft gekregen over de bescherming van de persoonlijke, maar feitelijk door de man gedomineerde, levenssfeer van huwelijk en gezin.

Volgens de letter en de geest van de wet was dat overigens altijd al zo, maar een groot deel van de geschiedenis van de fundamentele rechten van de mens bestaat niet uit de handhaving, maar uit de geleidelijke uitbreiding van het werkingsgebied van deze rechten tot ieder die er nominaal als individu onder valt, dus ook tot vrouwen, kinderen, patiënten, misdadigers zelfs. De aard van het leefverband tussen individuen en de daarin bestaande constellatie van macht en afhankelijkheid levert voor de zijn macht misbruikende dader geen bescherming meer op tegen de consequenties van de autonome rechten van het individu.

Seksueel misbruik en geweld in huwelijk en gezin, 'ongewenste intimiteiten' op het werk en 'opgedrongen intimiteiten' in de therapeutische relatie zijn niet alleen lang onzichtbaar gebleven onder de mantel van de privacy, maar ook in goed vertrouwen op de integriteit van de machtigere partner in de relatie bijna ondenkbaar geacht.

Signalen van misbruik werden dan ook niet gezien, gehoord en geloofd en in veel gevallen bleven signalen zelfs uit, omdat de slachtoffers alles te vrezen hadden van de dader en weinig te verwachten van de hulp van anderen. De combinatie van privacy, vertrouwen en macht levert in situaties van onontkoombare ongelijkheid en afhankelijkheid een bijzonder risico op voor de zwakkere partij, omdat de sterkere partij aan geen andere controle dan zijn eigen vermogen zich te beheersen is onderworpen. Zelfs bij een goed ontwikkelde gewetensfunctie kan de verleiding dan te groot worden en dat eens te meer naarmate het geweten zich minder gespiegeld weet in de ogen van reële en relevante anderen.

Het streven seksueel misbruik en geweld tegen te gaan heeft tot een verandering in de positie van dader zowel als slachtoffer geleid. De dader wordt strenger gestraft en de potentiële dader beter gecontroleerd, het slachtoffer vindt meer erkenning en wordt ook nadrukkelijker gevraagd beklag of aangifte te doen. De privacy van de situatie of de relatie is niet meer onaantastbaar en het vertrouwen meer geconditioneerd; daarmee is ook de ongelijkheid in de relatie minder sterk een verschil in macht geworden.

In de huidige aandacht voor incest, seksueel misbruik van kinderen of patiënten, verkrachting in of buiten het huwelijk, vrouwvijandigheid van pornografie en prostitutie komt zowel de opvatting van seksualiteit als onderworpen aan de norm van reciprociteit tot uitdrukking, als het besef dat de bevrijding van de seksualiteit niet ook het einde van de schuldige seksualiteit met zijn agressieve en perverse trekken betekent. Enerzijds houdt dit besef een belangrijke relatievering van een ideologisch bepaald seksueel optimisme in, anderzijds is het een hernieuwing van het oude inzicht dat seksualiteit niet volledig opgaat in zijn lustfunctie. Seksualiteit is verbonden met de diepste lagen van de persoonlijkheid en heeft een uitwerking die ver uitgaat boven de beleving van het moment zelf. Bovendien hebben seksuele hervormers in hun afkeer van onderdrukking van seksualiteit en hun afweer tegen sublimering (er is in hun utilitaristische visie geen reden voor het richten van de libido op andere dan seksuele activiteiten) weinig oog gehad voor de betekenis van seksualiteit als symbolisch medium. Behalve lust en liefde kan seksualiteit ook macht, status, woede, minachting, eer, agressie of zelfs hoop en godsvrucht tot uitdrukking brengen. De betekenis van seksualiteit kan per situatie verschillend zijn en in één situatie bovendien ook nog meerdere betekenislagen omvatten.

De complexiteit van de seksuele betekenisgeving is een probleem waar de seksuele hervormers graag aan voorbijgaan. Seksuele hervormers zijn altijd rationalisten, die de seksualiteit weer naar zichzelf willen terugbrengen. Sommige hervormers, zoals in Nederland de alweer bijna vergeten filosoof en natuurkundige C.W.Rietdijk nemen een zeer radicaal rationalistisch standpunt in en ontwikkelen een simpele mechanistische visie op de seksualiteit, anderen, zoals Mary Zeldenrust-Noordanus, zelf psycholoog, lijken zich meer thuis te voelen bij een leertheoretisch stimulus-respons model. In beide gevallen is er echter zowel sprake van een uitbreiding van de belevingsvrijheid als van een inperking van het werkingsgebied van de seksualiteit. De seksualiteit lijkt, teruggebracht tot zichzelf, de traditionele ethische en emotionele drukte niet meer te rechtvaardigen en kan dus voortaan, net als eerder godsdienst, beschouwd worden als een gebied waar ieder op zijn eigen 'façon' het geluk mag zoeken.

De rationalistische visie wil de seksualiteit bevrijden uit de kluisters van een traditionele normering. Er is geen noodzaak meer voor de verdediging van de cultuur en de samenleving tegen de mogelijke subversieve kracht van de seksualiteit. De jaren na de seksuele revolutie hebben echter laten zien dat een bevrijding van de seksualiteit niet op zichzelf ook een 'goede' seksualiteit met zich meebrengt. De vroegere verdediging van de cultuur tegen de seksualiteit is daarom geleidelijk vervangen door een op de seksualiteit zelf gericht beschavingsoffensief.

9 Seksualiteit, gevaarlijk en verboden

Werden de psychologisch *gevaarlijke kanten van de seksualiteit* onderschat in de jaren van de seksuele revolutie, eens te meer geldt dit voor de fysiologische gevaren. Geslachtsziekten leken dankzij de antibiotica - maar zeker ook dankzij de begin jaren zestig zeer lage incidentie - vrijwel geheel buiten beschouwing te kunnen blijven en ongewenste zwangerschappen leken door de komst van de pil en later door de beschikbaarheid van abortus en sterilisatie definitief tot het verleden te zullen gaan behoren.

Ongewenste zwangerschappen zijn in Nederland inderdaad, zeker in vergelijking met andere landen, relatief zeldzaam geworden. Er is geen land met zo'n hoog percentage vrouwen die de pil gebruiken en

mannen die gesteriliseerd zijn. Het abortuscijfer is dan ook in internationale vergelijking zeer laag te noemen. Wat de geslachtsziekten, meer algemeen de seksueel overdraagbare aandoeningen (SOA) betreft, ziet het beeld er anders uit: het voorkomen daarvan begon in de jaren zeventig zeer snel toe te nemen en met name de kans op overdracht van herpes en hepatitis B begon in toenemende mate zorg te baren. Het optreden van de eerste aids-gevallen in 1982 en de ontdekking van HIV kort daarna zijn het beeld inmiddels geheel gaan overheersen en daaruit zou de indruk kunnen ontstaan, dat het hier een donderslag bij heldere hemel betrof. Dat is niet zo, de hemel was in ieder geval al plaatselijk behoorlijk bewolkt, met name bij homoseksuele mannen met veel wisselende contacten. Onder deze groep was al vóór de aids-epidemie een campagne ter preventie van SOA gestart. De komst van aids heeft het oude besef van de gevaren die aan seksualiteit verbonden zijn, bij de bevolking weer doen herleven en daarmee de seksuele vrijheid onder druk gezet. Overigens is in Nederland voor wie niet direct risicogedrag (homoseksueel anaal verkeer, intraveneus druggebruik, prostitutiebezoek) vertoont, de kans met het virus besmet te raken nog steeds buitengewoon gering (Reinking 1990).

Gevaarlijke seksualiteit is niet altijd verboden en verboden seksualiteit evenmin altijd gevaarlijk. Tot ver in de negentiende eeuw was er op seksueel gebied wettelijk bijzonder weinig verboden, de opkomst en ondergang van de Nederlandse zedelijkheidswetgeving is vrijwel geheel een zaak van de twintigste eeuw (Brongersma 1986). Pas toen de confessionele partijen door de verruiming van het kiesrecht een dominante plaats in de politiek konden gaan innemen, werd serieus werk gemaakt van de opbouw van een zedelijkheidswetgeving. Omstreden is dit nooit geweest, veel liberalen en socialisten stonden er kritisch tegenover en hebben zich er ook met wisselend succes tegen verzet. Een fundamenteel verschil van opvatting over de taak van de overheid met betrekking tot de bewaking van vooral de zedelijkheid van de individuele burger is de discussie over de zedelijkheidswetgeving tot op vandaag blijven tekenen. Van christelijke zijde werd - en wordt soms nog - aangedrongen op handhaving en zelfs verscherping van de zedelijkheidswetgeving, terwijl liberalen en socialisten hier terughoudendheid meer op zijn plaats achten.

Op dit moment beperkt de wetgeving ten aanzien van zedelijkheid en seksualiteit zich hoofdzakelijk tot de bescherming van vooral kinderen en vrouwen tegen seksueel misbruik, tot het weren van

aanstoot op een 'voor het openbaar verkeer bestemde plaats' en tot het regelen van enkele bijzondere situaties, zoals de uitvoering van een abortus of het toelaten van prostitutie. In de vervolging en rechtspraak is er duidelijk sprake van een toegenomen gevoeligheid voor gevallen van seksueel misbruik en seksuele dwang, in alle andere gevallen is er eerder sprake van een terughoudend beleid. Het aantal veroordelingen voor zedendelicten is sinds de jaren vijftig sterk teruggelopen, maar dit heeft vooral te maken met veranderende opvattingen over aanstootgevend gedrag (bijvoorbeeld exhibitionisme).

Het verschil met bijvoorbeeld 1960 is groot: de aanprijzing en verkoop van voorbehoedsmiddelen is nu geheel vrij, de mogelijkheid tot echtscheiding is van vrijwel onmogelijk tot relatief gemakkelijk geworden, homoseksuele contacten worden juridisch niet meer anders gewaardeerd dan heteroseksuele, pornografie is niet op zichzelf al aanstotelijk voor de eerbaarheid, abortus provocatus is praktisch op wens van de vrouw beschikbaar, naaktrecreatie is niet op zichzelf strafbaar, prostitutie wordt nauwelijks meer gehinderd door het bordeelverbod. Niet doorgezet heeft zich een meer tolerante houding ten aanzien van pedofilie. Pogingen van pedofielen om meer begrip voor en aanvaarding van hun voorkeur te krijgen, zijn mislukt en er is zelfs eerder sprake van een toenemende reserve. De toegenomen gevoeligheid voor ongelijkheid in seksuele relaties en de zorg over de mogelijke traumatiserende werking van seksuele relaties tussen volwassenen en kinderen hebben daar in belangrijke mate toe bijgedragen (Van Naerssen 1989). Een wetsvoorstel om de leeftijdsgrens voor strafbaar seksueel contact te verlagen tot twaalf jaar lijkt daar niet erg bij te passen en is dan ook een zeer late consequentie van in de nadagen van de seksuele revolutie voorbereide adviezen.

In het algemeen is seksualiteit juridisch een gebied geworden dat enerzijds door individuele vrijheid en respect voor ieders individuele vrijheid (of afhankelijkheid) wordt gekenmerkt en anderzijds door een zekere aanvaarding van de publieke presentatie en beleving ervan, althans in een omgeving die daartoe naar zijn aard of publiek geëigend is. Dit laatste is met name interessant, omdat het bij handhaving van de opvatting van seksualiteit als een strikte privé-aangelegenheid van burgers, openbaarheid toch niet uitsluit. Juist de zedelijkheidswetgeving was erop gericht de seksualiteit maatschappelijk zo onzichtbaar mogelijk te maken en de belevingsmogelijkheden zo ver mogelijk in te perken. Beide doelstellingen zijn vrijwel

geheel verlaten. Bovendien heeft de geleidelijke afschaffing van veel van de zedelijkheidswetten ruimte doen ontstaan voor een betere bescherming van de bevolking tegen de ongewenste gevolgen van seksueel gedrag: ongewenste zwangerschappen, gedwongen huwelijken, geslachtsziekten.

Wat er nog aan traditionele zedelijkheidswetgeving rest, is nauwelijks meer omstreden. Dat geldt wel voor de nieuwe pogingen tot redelijkheidswetgeving, zoals bijvoorbeeld de Wet Gelijke Behandeling. De onenigheid bestaat hier vooral over de legitimiteit - en straks legaliteit - van ongelijke behandeling op grond van homoseksualiteit. In het kader van het emancipatiebeleid wil de overheid dat soort ongelijkheid verbieden of sterk beperken.

Het is niet moeilijk in het emancipatiebeleid een moderne variant van de staat als zedenmeester te zien. De partijen hebben bij de Wet Gelijke Behandeling hun traditionele rolverdeling ook omgekeerd: nu wensen vooral de socialisten en liberalen nieuwe zedelijkheidswetgeving en stellen christelijke partijen zich op het standpunt dat terughoudendheid de overheid hier beter past. De confessionele partijen willen met een beroep op de vrijheid van godsdienst en vereniging de mogelijkheid van ongelijke behandeling van homoseksuelen laten bestaan, zoals met name de katholieken onder Romme ooit ook vonden dat ongelijke behandeling van gehuwde vrouwen als werkneemster gerechtvaardigd was. Romme was voor een wettelijk verbod op het werken van gehuwde vrouwen. Dat is er niet gekomen, al heeft het er in de praktijk wel erg op geleken. Met deze voorbeelden wordt wel duidelijk dat de vraag niet moet luiden of de staat zedenmeester is, maar alleen wiens zeden zich meester maken van de staat.

10 Verschil in verlangen

Tenslotte is er dan vooral de laatste jaren zowel sprake van meer belangstelling als van meer inzicht en erkenning voor het bestaan van *verschillen in verlangen* naar seksualiteit of beter gezegd, naar seksueel gedrag en seksuele partners. In het seksuele revolutiedenken was seksualiteit een prettige drift die niet te veel in de weg gelegd moest worden. In klinisch en epidemiologisch onderzoek werd al gauw duidelijk, dat veel mensen, vooral vrouwen, een behoorlijk grote afkeer van seksualiteit hadden (Frenken 1976) en zich ook in

seksuele contacten weinig of zelden bevredigd voelden. Dit is steeds gezien als een artefact van een situatie waarin de betrokkenen of zichzelf te weinig lustbeleving toelieten of door verkeerd vrijen van of met de partner niet tot bevrediging konden komen. De algemene teneur was dat vrouwen wat assertiever zouden moeten zijn, zowel in het seksuele gedrag als ten aanzien van hun seksuele wensen, en dat mannen zich meer zouden moeten richten op het relationele aspect van het vrijen en op de seksuele beleving van vrouwen. De gedachte erachter was eenvoudig: uiteindelijk wil iedereen graag seks en wil iedereen ook graag bevredigd worden.

Waar is in ieder geval dat meer mensen graag meer bevredigende seks zouden willen hebben en voor een belangrijk deel is dat ook wel gelukt. Seks is voor vrouwen gemiddeld leuker geworden en daarmee ook voor veel mannen. Verbetering van vrijstijl laat echter onverlet, dat er toch grote verschillen - tussen de geslachten en binnen de geslachten - kunnen zijn in behoefte aan seksualiteit en in seksueel verlangen. Schreurs (1990) laat in haar proefschrift zien hoe opvallend laag de gemiddelde seksuele frequentie is in lesbische relaties, lager dan in heteroseksuele relaties en zeer veel lager dan in mannelijke homoseksuele relaties. Partners in lesbische relaties zijn bovendien zeer overwegend monogaam en vinden dat ook prettig, terwijl zelfs voor mannen met een vaste homoseksuele relatie monogamie eerder uitzondering dan regel is. Gezien de grote consistentie, ook internationaal, in de onderzoeksresultaten op dit gebied, mag men er langzamerhand veilig van uitgaan dat mannen gemiddeld meer zin in seks hebben dan vrouwen en dat een sterke emotionele binding voor hen niet in de plaats van een seksueel contact komt. De behoefte aan seks is bij mannen gemiddeld autonomer van karakter.

Tussen mannen en vrouwen onderling zijn echter waarschijnlijk weer grote verschillen in behoefte aan seksualiteit. Een dwangmatige behoefte aan seksualiteit zou tot voor kort door de niet-medische seksuologie als mogelijkheid nog afgewezen zijn als een volstrekt ongerechtvaardigde pathologisering van een gezonde zin in seks, terwijl geen zin hebben in seks juist weer wel als een probleem werd gezien. Inmiddels is echter het inzicht gegroeid, dat 'geen zin hebben' niet als een tekort hoeft te worden gezien, terwijl anderzijds 'te veel zin hebben' wel degelijk een probleem kan zijn. Het weerstand bieden aan de seksuele behoefte is voor sommigen moeilijker dan voor anderen en dat kan iets te maken hebben met verschil in sterkte van die behoefte. Men hoeft daarbij nog niet eens aan de echte psy-

chopathologie van de seksualiteit te denken, waarin dit soort impuls-doorbraken een kernstuk vormen, het kan ook om heel gewone alledaagse seksualiteit gaan. Voor preventie en hulpverlening is een sterke en dwangmatige behoefte vooral in die situaties relevant, waarin daar problemen uit kunnen voortkomen, bijvoorbeeld in de relatie met een minder willige vaste partner, maar ook in de kans aids op te lopen door een hoge mate van promiscuïteit of een sterke voorkeur voor 'onveilig' seksueel gedrag.

Verschillen in behoefte hoeven niet samen te vallen met verschillen in geneigdheid tot seksueel fantaseren. Het hebben van veel seksuele fantasieën hoeft niet noodzakelijkerwijs gepaard te gaan met het vaak aangaan van seksueel gedrag, zoals ook de in de wereld van de fantasie dominante seksuele thema's niet de thema's hoeven te zijn van de seksuele werkelijkheid. De seksuele fantasie wordt meer bepaald door de 'wilde' seksualiteit dan de seksuele werkelijkheid en het seksuele verlangen reageert wel zeer op het aanzien van de persoon, maar dit sein van seksuele actie is in de meeste gevallen toch geen startsein voor seksuele interactie. Psychologisch is de seksualiteit een behoorlijk autonome kracht, sociaal gesproken wordt zij sterk heteronoom bepaald. Het is onderdeel van de impliciete ideologie van de seksuele revolutie geweest het autonome karakter van de seksualiteit ook sociaal meer tot zijn recht te willen laten komen. Het seksuele verlangen zou meer met de seksuele praktijk moeten samenvallen, anders gezegd, als de seksuele praktijk meer bepaald zou worden door het seksuele verlangen, dan zou de seksuele praktijk ook bevredigender kunnen zijn. Het is onvoldoende onderzocht, maar aangenomen mag worden dat bij de meeste mensen de overlap tussen fantasie en werkelijkheid maar zeer beperkt is en dat zij dit ook niet anders zouden willen. De wereld van de seksuele werkelijkheid wordt bevolkt door subjecten, die met elkaar over hun seksuele bereidheid ten opzichte van elkaar moeten onderhandelen en voor de meeste mensen is het ook belangrijk te weten dat de ander leuk vindt wat zij leuk vinden. Wie geld heeft, kan zijn seksuele fantasieën natuurlijk als spel op laten voeren en wie macht heeft, kan mensen dwingen zich te schikken naar zijn seksuele fantasieën. Het eerste is gemakkelijker geworden, maar niet voor iedereen aanvaardbaar, het tweede wordt steeds moeilijker en bovendien steeds minder aanvaard.

De seksuele fantasie en het seksuele verlangen zijn vrij, de seksuele praktijk is dat niet, althans niet voor zover er anderen bij betrokken

zijn. Daar komt nog iets bij, verlangen en werkelijkheid zijn niet alleen twee verschillende realiteiten, de seksualiteit speelt in die realiteiten ook een verschillende rol. In de seksuele fantasie is seks het enige en dus ook het belangrijkste, alles is daaraan ondergeschikt. In de seksuele werkelijkheid is seks op één moment het belangrijkste, maar als deel van het (dagelijks) leven is het voor de meeste mensen niet zo vreselijk belangrijk. Seks is een onderstroom, belangrijk in het binnenleven, relatief onbelangrijk in het buitenleven. In de hoogtijdagen van de seksuele revolutie leek dat even te veranderen.

11 Zelfontplooiing en anderbehaging

De bevrijding van de seksualiteit heeft niet simpelweg vrije seksualiteit met zich meegebracht, maar heeft al snel geleid tot een intensief zoeken naar 'goede' seksualiteit, die ook nog als 'natuurlijk' zou kunnen worden beleefd. In de praktijk betekende dat een hoge mate van acceptatie van seksueel verlangen als een positief menselijk kenmerk en een hoge mate van vrijheid in de vormgeving daaraan op voorwaarde van wederzijdse instemming (liefst op basis van liefde) en van wederzijdse uitsluiting van gevolgen van het seksueel handelen buiten het strikte kader van de seksuele beleving. Dat houdt niet alleen in dat er maatregelen ter vermindering van ongewenste zwangerschap en van geslachtsziekten getroffen moeten worden (wederzijdse verantwoordelijkheid), maar ook dat er over en weer geen sprake kan zijn van claims of sancties, alleen op grond van het feit dat er seksueel verkeer heeft plaats gehad (wederzijdse vrijheid). De uitstraling van de seksualiteit en zijn mogelijkheden op het maatschappelijk leven mag verminderd zijn, de betekenis van de seksuele uitstraling zelf is verhoogd. Juist omdat seksualiteit gebaseerd moet zijn op wederzijds verlangen en een beleavingsgebied heeft toegewezen gekregen, dat uitsluitend op basis van gevoel en verlangen gedefinieerd is (en niet meer bijvoorbeeld op basis van bezit, rechten, sekse, familie of fysieke kracht), ligt het voor de hand dat er een neiging is ontstaan de presentatie van de eigen persoon meer te seksualiseren.

Tot de culturele veranderingen die in de hoogtijdagen van de seksuele revolutie hun beslag kregen, hoort de seksualisering van de zelfpresentatie van zowel mannen als vrouwen. De mode van de tweede helft van de zestiger jaren kenmerkte zich door een sterke

informalisering van de publieke presentatie, een vervanging ook van standssignalen door jeugdigheidsvertoon, maar vooral door een bewuste accentuering van het seksuele karakter van het lichaam en de persoon (strakke kleren, lange haren, korte rokken, hoge laarzen, zware make-up en een overdaad aan accessoires). Het is geen klein verschil, wanneer niet aantrekkelijkheid een seksueel verlangen oproept, maar aantrekkelijkheid zelf een expliciet seksueel karakter krijgt.

Die fase is voorbij, maar wat gebleven is, is het grote en algemeen geaccepteerde belang voor mannen en vrouwen zich als seksueel aantrekkelijk voor elkaar en voor zichzelf te presenteren. Betekende dit voor mannen twintig jaar geleden nog een onmiskenbare feminisering in kleding en haardracht, inmiddels is er ook een specifieke masculiene code voor de encenering van seksuele aantrekkelijkheid ontstaan. Het mooist is dit te zien in de homoseksuele subcultuur, waar de vroegere feminisering - de encenering van de seksuele aantrekkelijkheid was immers traditioneel een prerogatief van vrouwen! - vrijwel volledig plaats heeft gemaakt voor een soms juist zeer zwaar aangezette masculinisering.

De seksuele presentatie van de eigen persoon is een reflectie van de duidelijk toegenomen positieve betekenis voor de eigen identiteit van het besef een seksueel wezen met een seksuele voorkeur te zijn. Het seksuele leven is veel meer publiek geworden (zonder dat het daarmee minder privé is!) en uit de moderne (auto)biografische literatuur blijkt wel hoe belangrijk kennis van het 'intieme leven' wordt gevonden voor een goed begrip van dat wat de kern van de persoonlijkheid uitmaakt. Dat is ook niet zo vreemd in een cultuur, waarin functie, sociale klasse, godsdienst, beroep, burgerlijke staat, of rangorde in het gezin op zichzelf geen van allen nog bepalend zijn voor iemands identiteit. De 'werkelijke' identiteit wordt steeds meer in de persoon zelf gezocht, in zijn geschiedenis, in zijn karakter, in zijn lichaam (seks) en ook in zijn seksuele voorkeur en gedrag. Vooral in het gebied van de seks en de seksualiteit wordt nu heel sterk iemands 'authenticiteit', de ware kern van zijn zelf, gesitueerd.

Als Foucault (1976) de rol van de seksualiteit in de Westerse samenlevingen niet als een afwisseling van onderdrukking en bevrijding ziet, maar als een steeds intensievere poging om de waarheid van het seksuele (het kennisaspect) en het seksuele van de waarheid (het bekentenisaspect) te ontdekken, dan kan dat nergens zo goed mee geïllustreerd worden als juist met de neiging seksualiteit en au-

thenticiteit bij elkaar te brengen.

Seksualiteit is een belangrijk aspect geworden van het voor 'zelfontplooiing' beschikbare gebied van menselijke mogelijkheden. Zelfontplooiing houdt in moderne samenlevingen een oproep in die voor iedereen in even sterke mate geldt, en dat maakt dat de zelfontplooiing van de één in principe begrensd wordt door de zelfontplooiing van de ander. Vanuit de seksualiteit gedacht is dat een probleem, omdat het seksuele verlangen niet per definitie een gedeeld verlangen is. Om het dat meer te maken, is op het gebied van de seksualiteit een streven naar 'gemeenschappelijke zelfontplooiing' (met als theoretisch hoogtepunt het gelijktijdige orgasme) nu de norm voor de echte bevrediging geworden, als de ander niet wil, is het eigen plezier ook weg. Gebrek aan plezier bij de ander roept een schuldgevoel op.

Zelfontplooiing houdt nu dus in hoge mate de wederzijdse 'anderbehaving' in: de presentatie van jezelf als aantrekkelijk voor de ander en de wederzijdse gerichtheid op het behagen van de ander. Van beide partners wordt verwacht dat ze het perspectief van de ander innemen en van de man wordt zelfs een meer dan evenredige inschikkelijkheid ten opzichte van de vrouw en haar wensen verwacht. Impliciet klinkt daarin door dat vrouwen gemiddeld minder gemakkelijk te behagen zijn dan mannen.

12 Seksuele onderdrukking en het romantische liefdesideaal

Seksuele revolutie en seksuele bevrijding zijn nogal martiale begrippen, die misschien iets te gemakkelijk suggereren dat er inderdaad sprake is geweest van een beweging van succesvol verzet tegen seksuele onderdrukking. Dat is maar ten dele en vooral in een laat stadium het geval geweest. De onderdrukking van de seksualiteit riep minder zijn eigen tegenbeweging op (dat type verzet is altijd heel beperkt en elitair gebleven) dan dat het in toenemende mate in botsing kwam met het romantische liefdesideaal, de 'tender passion', zoals Gay (1986) het noemt.

Zowel liefde (in de zin van individuele passie) als seksualiteit hebben in de geschiedenis van de burgerlijke samenlevingen als functie van affectiviteit een proces van verzelfstandiging en specialisatie doorgemaakt. Liefde kon daarbij uitgroeien tot het motief bij uitstek van de partnerkeuze, maar tegelijkertijd gebonden worden, dat wil zeggen van zijn vluchtigheid en onzekerheid worden ontdaan,

in de kaders van het huwelijk. De toespitsing van liefde tot de exclusieve relatie met één persoon kreeg in de moderne tijd ook maatschappelijk steeds meer een positieve connotatie, de toespitsing van lichamelijke tot seksualiteit daarentegen steeds meer een negatieve. Niettemin veronderstelt liefde als individuele passie de seksualiteit als belevingsmogelijkheid. Voor dit probleem van de verbinding tussen een positief en een negatief gewaardeerde functie werd een bijzondere oplossing gevonden: de romantische liefde bewijst zich pas als echt in de seksuele onthouding vóór het huwelijk en vindt zijn seksuele vervulling in het huwelijk. De omschrijving van de seksuele vervulling in het huwelijk werd met het toenemen van de gevoeligheid voor alles wat naar expliciete benoeming van het lichamelijke zweefde, tegelijkertijd zowel omfloerster als hooggestemder.

De onkunde en de teleurstelling die daarvan in veel huwelijken het gevolg was, betekende weinig minder dan een bedreiging van de institutie van het huwelijk zelf. In de jaren voor de seksuele revolutie richtte de aandacht zich dan ook niet op de bevrijding van de seksualiteit als zodanig, maar op de verbetering van de kwaliteit van het huwelijks- en gezinsleven. In steeds ruimere kring won daarbij de overtuiging veld, dat de kwaliteit van de huwelijkse relatie een eigen waarde toekwam naast de vorming van een gezin, daar in feite zelfs de basis voor vormde. Wanneer de relatie - ook seksueel - tussen de huwelijkspartners niet goed was, kon er van een harmonieus gezinsleven geen sprake zijn. Vooral in de jaren vijftig en zestig zien we, bij handhaving van een restrictieve moraal, in toenemende mate aandacht ontstaan voor het geven van voorlichting en advies over een goed huwelijksleven. De therapeutische inzet was nog zeer beperkt en de voorlichting betrof vaak meer een levensstijl dan dat zij werkelijk ter zake was, maar meer dan vroeger werd men in ieder geval in het mysterie van het huwelijk ingewijd.

Trimbos bevindt zich in *Gehuwd en Ongehuwd* (1961), gebaseerd op een reeks radiocauserieën voor de KRO, heel duidelijk op het breukvlak van traditionele normen en moderne inzichten. Opvallend zakelijk, correct, en concreet gaat hij in op de bestaande vooroordelen ten aanzien van bijvoorbeeld seks voor het huwelijk, zelfbevrediging, geboorteregeling en homoseksualiteit. Hij presenteert veel gegevens uit onderzoek, maakt veel begrijpelijk en vraagt om meer begrip, om tenslotte steeds weer - met de nodige kunstgrepen - uit te komen bij de juistheid van de katholieke moraal, die zelfbevrediging, geboorteregeling, homoseksualiteit en seks voor het huwelijk

afwijst of ronduit verbiedt. De kunstgreep die daarbij steeds weer toegepast wordt, is het ophemelen van de bijzondere betekenis en waarde van seksualiteit in het huwelijk: als liefdesgemeenschap vraagt de geslachtsgemeenschap om de huwelijksgemeenschap. Elke andere beleving van de seksualiteit - vóór het huwelijk, in de vorm van zelfbevrediging of als homoseksueel verkeer - blijft daarbij ten achter. Niet langer gaat het om fysiek ongezond of wettelijk te verbieden gedrag, maar om in psychologische zin onbevredigend gedrag. Het romantische liefdesideaal helpt Trimbos de moderne seksuologische empirie met de traditionele moraal te verbinden. Hij heeft het met de traditionele moraal duidelijk al wel moeilijk - zijn teksten worden dan soms opvallend vaag -, maar hij zal niet beseft hebben dat hij met het romantische liefdesideaal een seksueel paard van Troje de muren van het katholieke gezin binnenreed.

De algemene aanvaarding en steeds hogere waardering voor het romantische liefdesideaal leidde uiteraard niet alleen tot een herwaardering van de seksualiteit in het huwelijk, maar ook tot de discussie over de wenselijkheid al voor het huwelijk uit te proberen of men als seksuele partners bij elkaar past. In die lijn past de accentuering van seksualiteit als bindende kracht tussen de partners en als versterkende factor in de onderlinge relatie. Het romantische liefdesideaal leidt vanuit zichzelf niet alleen tot een positieve waardering van seksualiteit, maar tevens tot een selectieve aandacht voor de zachte en vriendelijke kanten van de seksualiteit: de gezamenlijke lustbeleving, of nog meer in overeenstemming met de tijdgeest, in de beleving van de gezamenlijkheid überhaupt.

De NVSH en eerder de Nieuw Malthusiaansche Bond wortelden niet in de warme aarde van het romantische liefdesideaal, maar in de koude grond van de ellende van een in alle opzichten ongereguleerd geslachtsleven, dat tot te grote gezinnen met te veel kinderen en te overbelaste ouders leidde. Het geslachtsleven moest in de eerste plaats worden gereguleerd, dat wil zeggen gekend en verkend, om vervolgens beveiligd te kunnen worden tegen het ontstaan van ongewenste zwangerschappen. Een zo geregeld geslachtsleven was de voorwaarde voor een gelukkig huwelijk, ook in de seksuele zin van het woord. Mary Zeldenrust kwam uit deze pragmatische traditie voort en in de *Sextant*-rede moderniseerde zij de daaraan ten grondslag liggende visie. Zij verwijst niet naar het romantische liefdesideaal, maar het is duidelijk dat ook voor haar een van alle ballast en ellende bevrijde seksualiteit een vriendelijke en zachte seksuali-

teit is. Anders dan de hooggestemde 'huwelijkshervormers', die haar voorgingen, maakt zij als seksuele hervormer de seksualiteit autonoom (los van het huwelijk) en tegelijkertijd individueel (los van de relatie).

Een vernieuwing van het romantische liefdesideaal is te vinden in het werk van Iteke Weeda (1988), die zich zowel tegen het exclusieve als het seksuele en gepassioneerde van de traditionele partnerrelatie keert, maar met haar pleidooi voor vriendschapsrelaties toch minder een alternatief voor als een variant op het romantische liefdesideaal lijkt te ontwerpen. Weeda constateert dat de liefdesrelatie en de vriendschapsrelatie naar elkaar toe groeien. Toch is het misschien juist om te zeggen dat de liefdesrelatie wel meer en meer ook vriendschapstrekken begint te vertonen (een egalitaristische tendentie), maar dat de traditionele vriendschapsrelatie juist steeds meer van zijn liefdeselementen wordt ontdaan. Liefde is te geseksualiseerd geraakt om in een niet-seksueel aangelegde vriendschap nog een plaats te kunnen krijgen. Wat in moderne vriendschappen vooral opvalt, is het ideale broer-en-zus-karakter: een zeer informeel en regelmatig contact, meer vertrouwelijk dan intiem, met een behoorlijke wederzijdse solidariteit en vooral veel onderlinge gezelligheid op basis van gelijke leeftijd, achtergrond en belangstelling. Familieleiden kunnen goede vrienden zijn, maar goede vrienden zijn nu bijna altijd belangrijker en dichterbij dan familieleden.

Vriendschappen heffen de kwantitatieve en kwalitatieve tekorten van het moderne familieleven op, zij zijn geen alternatief voor partnerrelaties, in veel gevallen wel een substituut. De hartstochtelijke, gelijkgeslachtelijke en geërotiseerde, maar absoluut aseksuele vriendschappen, die zo typisch waren voor de negentiende-eeuwse romantiek, zijn geheel verdwenen, net als het idee van een exclusieve vriendschapsrelatie, de boezemvriendschap. De boezemvriendschap was een alternatief voor of minstens een complement van de partnerrelatie, zeker in de tijd dat de relatie tussen man en vrouw nog zo ongelijk was en ook weinig gemeenschappelijke gebieden omvatte. Een liefdesrelatie impliceert nu juist een toenemende mate van gemeenschappelijkheid en de boezemvriendschap is daarmee in principe ongelijkgeslachtelijk geworden.

13 De seksualiteit opnieuw onderdrukt?

Hoewel sinds de komst van de aids-epidemie steeds weer gesuggereerd wordt, dat een nieuwe periode van seksuele onderdrukking aanbreekt, is er weinig dat wijst op een nieuwe of hernieuwde repressie van seksualiteit. Maatschappelijk is er ook geen instantie die over voldoende gezag beschikt om een repressieve beweging op gang te brengen, terwijl bovendien een zeer groot deel van de seksueel actieve bevolking de traditionele seksuele moraal alleen nog als geschiedenis en niet meer als herinnering of ervaring kent. De bevrijde seksualiteit is voor hun geen bedreigde of onzekere, maar vanzelfsprekende seksualiteit. Dat is geen goede basis voor een repressie, temeer niet omdat het ook deze generaties zijn, die geleerd hebben zichzelf 'seksueel' te presenteren en die gewend zijn aan een sterk geseksualiseerde beeldtaal. Seksualiteit is in de modern-westerse cultuur een uiterst dominant motief en de aantrekkende en aansporende bedoelingen bij het hanteren van dit motief, bijvoorbeeld in de reclame, de muziek of de kleding, worden ook onmiddellijk herkend. In die zin is seksualiteit een medium van culturele eenheid geworden. De onderdrukking van de seksualiteit zou tot een niet goed voor te stellen vormverlies in de massacultuur leiden: we beschikken niet over een symbolentaal die de seksuele code zou kunnen vervangen. We kunnen er ons zelfs geen voorstellen, wat op de hoge mate van culturele integratie van de seksualiteit wijst. De kans op institutionalisering en internalisering van een onderdrukingsstreven wordt daardoor wel bijzonder klein.

Dat blijkt mede uit de bijzonder geringe invloed die nog uitgaat van pauselijke vermaningen op het gebied van de seksualiteit en de geboorteregeling. De afstand met de algemeen gangbare opvattingen en praktijken, ook onder katholieken, is zo groot geworden, dat elke nieuwe uitspraak van de paus een verdere ondermijning van zijn gezag lijkt in te houden. Politiek gesproken blijven onderwerpen als prostitutie, pornografie, abortus en homoseksualiteit in veel landen met wisselende intensiteit gevoelige kwesties, maar in de discussie daarover is eerder sprake van pendelbewegingen dan van echte overgangen van meer naar minder tolerantie. Politiek onoplosbare vraagstukken blijken in de praktijk bovendien heel goed op te lossen en misschien hoeft er juist daarom ook geen echte politieke oplossing te komen. Het maakt niet zoveel uit.

Weinig of geen repressie wil echter nog niet zeggen dat de liberali-

sering zich nog onverminderd voortzet. Dat kan ook niet, omdat waar de grenzen al zijn weggevallen het overschrijden van grenzen een zinledige gebeurtenis is geworden. Daarnaast is er zeker wel sprake van een zekere verwijdering ten opzichte van de impliciete ideologie van de seksuele revolutie ('hoe vrijer, hoe beter'). Het gaat nu toch wat minder over het absolute kwantum aan vrijheid - dat is bij de al beschikbare hoeveelheid ook niet zo'n interessant punt meer - maar veel meer om het gebruik en de kwaliteit van de vrijheid. Daarmee zijn we weer terug bij het thema van de 'goede' seksualiteit, die wel vrijheid veronderstelt, maar niet met vrijheid samenvalt.

Bij goede seksualiteit hoort een beheersing van de vrijheid en het is zeker niet uitgesloten, dat in het bijzonder onder druk van de aids-epidemie nu een zekere herwaardering plaatsvindt van waarden als vriendschap, trouw, zorgzaamheid en geborgenheid. Zij zijn zelf niet seksueel van karakter, maar wel mede bepalend voor de kwaliteit van de relaties die mensen met elkaar aangaan: het kunnen externe omstandigheden zijn die deze waarden weer opnieuw onder de aandacht brengen, maar dat doet aan hun authenticiteit niets af. Het waren ook externe omstandigheden (de beschikbaarheid van anticonceptiva en antibiotica met name) die een maximalisatie van de seksuele vrijheid technisch mogelijk maakten.

Voorzover men nog van een voortgaande liberalisering zou willen spreken, doet deze zich vooral voor in het steeds meer openbaar worden van seksualiteit. Dat houdt niet alleen in dat de seksuele aspecten van willekeurige andere thema's steeds sterker geaccentueerd worden en dat de seksualiteit zelf steeds duidelijker zichtbaar wordt, maar ook dat het spreken over seksualiteit steeds explicieter wordt. Zo is het meest opvallende aan de maatschappelijke reactie op de aids-epidemie, dat deze tot een nog veel grotere openheid over seksualiteit heeft geleid. Was de anale coïtus ooit bij uitstek het 'crimen nefandum', het kwaad waarover men niet kon en mocht spreken, nu is het onderdeel geworden van door de overheid gesteunde publieksvoorlichting over veilig vrijen. Over seksualiteit werd vroeger bijna per definitie gezwegen, nu wordt er over gesproken en als er problemen zijn met seksualiteit, neemt de intensiteit en de incidentie van dat spreken alleen maar toe. Aids heeft wel een schaduw over de seksualiteit laten vallen, maar in de schaduw gekomen is de seksualiteit zelf niet.

14 Het publieke karakter van de seksualiteit

Toen Goudsblom (1959) in opdracht van *Vrij Nederland* een enquête onder jongeren van 18 tot 30 jaar hield, stelde hij daarin ook enkele vragen over 'intiemste bijzonderheden' en gaf hij zich veel moeite om de vragen zo te formuleren, dat ze geen 'aanstoot' zouden geven. 'Wat vindt u ervan, als ongehuwde paren samen met vakantie gaan?' was een omzichtige, maar ook nogal doorzichtige manier om te vragen of ongehuwden met elkaar naar bed mogen.

Dit kleine voorbeeld maakt in veel opzichten duidelijk hoeveel er op het gebied van de seksualiteit veranderd is tussen 1959 en nu. Goudsblom's vraag raakte niet alleen aan een onderwerp dat toen nog erg gevoelig lag, maar laat vooral ook zien hoe moeilijk het kennelijk nog was zo'n vraag in een onderzoek aan de orde te stellen en hoe voorzichtig dat moest gebeuren. Nauwelijks tien jaar later zou die voorzichtigheid niet meer nodig zijn. In het onderzoek *Sex in Nederland*, in opdracht van *Margriet* uitgevoerd, wordt alles zonder aarzeling direct op de man af gevraagd (Noordhoff 1969). De vragen gaan dan ook al meer over het eigen gedrag en niet alleen maar over de opinie ten aanzien van bepaald gedrag in het algemeen.

De openheid over seksualiteit die hier uit spreekt, is in de jaren daarna alleen nog maar toegenomen en heeft ook steeds meer het karakter aangenomen van openbaarheid. Foucault (1976, 1984) karakteriseert de moderne Westerse samenleving als een 'bekenkende maatschappij', die een 'heel apparaat in gang heeft gezet om ware vertogen over de seks te produceren' ... 'Het is ongetwijfeld voor het eerst dat een maatschappij zich voorover heeft gebogen om vertrouwelijke mededelingen over de individuele lusten te stimuleren en te aanhoren'. Het is zeker ook voor het eerst dat in een samenleving mensen daar ook graag mededelingen over willen doen en geneigd zijn zich ook buiten de intimiteit van de eigen slaapkamer of de eigen woning als seksueel wezen te presenteren. Seks is niet alleen in het algemeen bespreekbaar en zichtbaar geworden, maar ook in een heel persoonlijke en individuele zin en dat ook weer in het openbaar. In Nederland is dat voor het eerst gebeurd in de autobiografische literatuur van de jaren zestig en in het psychologische interview, later ook in de film en in contactadvertenties. Inmiddels is de seksuele zelfpresentatie ook doorgedrongen tot de televisie, het uitgaanscircuit, de 06-telefoonlijnen en het huiselijke foto- en videobestand. *Schaamte voor het eigen lichaam is van een moreel tot een esthetisch*

en cosmetisch probleem geworden, en zelfs dat steeds minder. Nooit eerder was de Nederlander zo graag en zo vaak naakt en daarbij zo onverschillig voor de reactie van anderen.

Eenzelfde combinatie van onverschilligheid en uitdagendheid, van zelfbewustheid en trots ook, doet zich voor bij de meer prominente vertegenwoordigers van groepen met een afwijkende seksuele identiteit, in het bijzonder homoseksuelen. De eigen identiteit en binnen die identiteit weer bepaalde voorkeuren worden soms ostentatief uitgedragen. Het spannende van dit gedrag is dat het tegelijk zowel uitdagend (en in die zin een agressieve reactie kan uitlokken) als eisend van karakter is: er wordt ook erkenning en respect voor de eigen identiteit verwacht. Bij vrouwen, de groep met de 'afwijkende' seksuele identiteit, komt dezelfde ambiguïteit voor, maar dan feministisch getoonzet. Verschillen worden onderstreept en eigenheid wordt geacceptueerd, terwijl tegelijkertijd, - en dat geldt zowel voor homoseksuelen als voor vrouwen - de maatschappelijke verschillen met de mannelijke en heteroseksuele norm steeds kleiner worden. Het wegvallen van die verschillen lijkt de behoefte aan individuele onderscheiding alleen maar groter te maken: het individuele wordt gevonden in het persoonlijke en het onderscheidende in de herkenbare en dus publieke presentatie van dat persoonlijke.

Het publiek worden van de seksualiteit is wat in historisch perspectief het meest opvalt, zeker omdat nog maar dertig jaar geleden juist seksualiteit als een bij uitstek niet-publieke zaak werd beschouwd. Het seksuele leven speelde zich geheel buiten het zicht van de openbaarheid af en was ook geen onderwerp van gesprek, zeker niet waar het de eigen persoon en de eigen seksuele gevoelens en verlangens betrof. Dat is sterk veranderd. Er is een toenemende behoefte om de 'waarheid' over de eigen seksualiteit te bekennen en er is ook een toenemende 'wil tot weten' van de waarheid over andermans seksualiteit. In beide gevallen ligt daar een geloof in het seksuele karakter van de waarheid zelf aan ten grondslag. De seksualiteit vertelt het 'echte' verhaal en laat zien wie iemand werkelijk is. Thomas Mann bewaarde dat verhaal voor zijn dagboeken, Frederik van Eeden verzette zich in zijn dagboeken tegen de erkenning van de seksuele waarheid en Louis Couperus zorgde ervoor dat er over die waarheid alleen gespeculeerd zou kunnen worden. Geen moderne schrijver zou dat nog doen: wat persoonlijk is, hoeft niet meer privé te blijven.

Het persoonlijke mag publiek worden zonder daarmee ook een publieke zaak te worden. Het blijft persoonlijk en zal in vrijwel alle

gevallen ook maatschappelijk zonder gevolgen blijven. Dit is een ontwikkeling die zich tot ver buiten het gebied van de seksualiteit uitstrekt en langzamerhand het hele gebied van het persoonlijke en particuliere leven (gevoelens, verlangens, herinneringen, teleurstellingen, karaktertrekken, traumatische ervaringen, voorkeuren, hobbies, enz.) is gaan omvatten. Bijzonder is vooral dat een in het persoonlijke leven tot de sfeer van de intimiteit en in het maatschappelijk leven tot de sfeer van de schaamte behorend gebied als de seksualiteit van deze ontwikkeling heeft deel kunnen uitmaken.

15 Een veranderde kijk op seksualiteit

Terugkijkend op de jaren van de seksuele revolutie lijkt nu de bevrijding van de seksualiteit op zich minder interessant dan het feit dat de bevrijding er vooral uit bestond dat de seksualiteit publiek werd en dat er zich op dit gebied een openbaarheid ontwikkelde. Dat betekent niet alleen dat wat eerst verborgen was, nu aan het licht trad, maar ook dat er in dat licht een nieuwe seksuele werkelijkheid kan ontstaan. In 'Seksualiteit in de welvaartsstaat' (1973), een poging om Elias, Van Ussel en Luhmann te combineren, heb ik de stelling verdedigd, dat de seksuele revolutie niet simpelweg verklaard kan worden uit een toenemend verzet tegen een steeds verdergaande onderdrukking van de seksualiteit, maar in belangrijke mate een uitvloeisel is van de verbreiding en populariteit van het romantische liefdesideaal. Het ging niet om het herstel van een oude situatie van seksuele vrijheid - een klassiek thema in de oudere geschiedschrijving van de seksualiteit -, maar om het vestigen van een nieuw ideaal.

In 'De ethische emancipatie van de seksualiteit' (1978) ging het om de vormgeving van het nieuwe ideaal, om de problemen die het gevolg waren van de overgang van een beheersingsmoraal naar een vormgevingsmoraal: 'het probleem van de overtreding is vervangen door het probleem van het falen: de impotentie, het niet bij elkaar passen, het niet kunnen vrijen... de opsporing van overtredingen heeft plaats gemaakt voor een aanbod van hulp bij seksuele problemen'. Ik heb toen de verwachting uitgesproken, dat 'we zullen toegroeien naar een situatie waarin mensen nog wel problemen zullen hebben met hun eigen seksualiteit, maar de seksualiteit als zodanig maatschappelijk en moreel gezien geen probleem meer zal zijn'.

Dat was een vergissing. In de jaren daarna werd duidelijk dat de nieuwe vormgevingsmoraal niet per definitie ook een beheersing van de 'wilde' seksualiteit inhield. 'Opwindende gedachten' (1984) vroeg aandacht voor het belangrijke verschil tussen seksuele fantasie (de 'wilde' seksualiteit) en seksuele werkelijkheid: 'Waar de werkelijkheid en fantasie voor een fantasie over de werkelijkheid wordt gehouden, wordt zowel aan de werkelijkheid als aan de fantasie onrecht gedaan. Het onderscheid tussen St. Antonius, die tegen de terreur van de bekoring vocht, en Caligula, die de bekoring in terreur omzette, valt dan weg'. De 'schuldige' seksualiteit van het misbruik maken van machts- en gezagsrelaties kwam in dit artikel echter toch maar beperkt aan bod. Het ging nog vooral om de problemen die uit het verschil in beleving van de seksualiteit tussen mannen en vrouwen leken te ontstaan en de consequenties van het benadrukken van de seksualiteit. 'Schuldige' en 'gevaarlijke' seksualiteit zou pas echt aan de orde komen in 'Een veranderende kijk op seksualiteit' (1989). Rijkelijk laat dus.

'Opwindende gedachten' opende met een citaat van Peter Sloterdijk (uit *Kritik der zynischen Vernunft*), waarin ik toen mijn eigen ambivalentie over de bevrijde seksualiteit treffend verwoord vond. Die ambivalentie is intussen niet minder geworden en daarom besluit ik er hier mee:

Doch nach der 'sexuellen Revolution' sind die Dinge nicht einfacher geworden, und gerade die aufgeklärten Genitalien haben oft ein unglückliches Bewusstsein. Sie leben nun im Zwielicht der Freiheit und haben die Erfahrung gemacht, dass sexuelle Aktionen und die Kunst des Lebens nicht dasselbe sind.

Literatuur

- Brongersma, E., *Zedelijkheidswetgeving in Nederland. Handboek Seksuologische Hulpverlening*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1986
- Draijer, N., *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken, 1988
- Duerr, H.P., *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozess*. Frankfurt a.Main: Suhrkamp, 1988
- Foucault, M., *Histoire de la Sexualité. La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976 (Nederlandse vert. Nijmegen: SUN, 1984)
- Frenken, J., *Afkeer van seksualiteit. Sociaal-seksuologisch onderzoek onder 600 gehuwden*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1976

- Gay, P., *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. Education of the Senses*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1984
- Gay, P., *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. The tender passion*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1986
- Goudsblom, J., *De nieuwe volwassenen*. Amsterdam: Querido, 1959
- Kruijthof, C.L., *Onwetendheid en Sociaal Gedrag. Een wijsgerig-sociologische studie over beperkte informatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1975
- Luhmann, N., *Liebe als Passion. Zur Codierung von Intimität*. Frankfurt a.Main: Suhrkamp, 1982
- Masson, J.M., *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*. Cambridge, Mass.: Belknap, 1985
- Masters, W. & V. Johnson, *Homosexualiteit*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980
- Nabrink, G., *Seksuele hervorming in Nederland*. Nijmegen: SUN, 1978
- Naerssen, A.X. van, *Labyrint zonder muren. Analyse van het seksueel verlangen*. Utrecht: Veen, 1990
- Noordhoff, J.D. e.a., *Sex in Nederland*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1969
- Reinking, D. e.a., *Sociaal-epidemiologische aspecten van HIV/AIDS in Nederland 1982-1990*. Rijswijk: STG/RIVM/NcGv, 1990
- Röling, H.Q., *De tragedie van het geslachtsleven. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw Malthusiaansche Bond*. Amsterdam: Van Genneep, 1987
- Schnabel, P., Seksualiteit in de welvaartsstaat, *Sociologische Gids*, 17, 3 (1973), pp.189-220
- Schnabel, P., De ethische emancipatie van de sexualiteit, *Civis Mundi*, 17 (1978), pp.133-140
- Schnabel, P., Opwindende Gedachten. In: E. Ketting e.a., *Samen leven in onzekerheid*. Zeist: NISSO, 1984, pp.67-90
- Schnabel, P., Een veranderende kijk op seksualiteit, *Tijdschrift voor Seksuologie*, 13 (1989), pp.208-218
- Schreurs, K., *Vrouwen in lesbische relaties*. Utrecht: Homostudies, 1990
- Tielman, R., *Homoseksualiteit in Nederland*. Meppel: Boom, 1982
- Top, W., *Fijn en frisch. Seksuele voorlichting onder gereformeerden 1900-1955*. Amsterdam: VU uitgeverij, 1988
- Trimbos, C.J.B.J., *Gehuwd en ongehuwd*. Hilversum: Paul Brand, 1961
- Ussel, J.M.W. van, *Geschiedenis van het seksuele probleem*. Meppel: Boom, 1968
- Ussel, J.M.W. van, *Afscheid van de seksualiteit*. Meppel/Den Haag: Boom/NVSH, 1970
- Ussel, J.M.W. van, *Intimiteit*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1975
- Vennix, P., *Seks en Sekse*. Delft: Eburon, 1989
- Weeda, I., *Vriendschap in Beweging*. Houten: De Haan/Unieboek, 1988